

มหาวิทยาลัยและวิทยาลัย
ศูนย์วัสดุการศึกษา
EDUCATIONAL MATERIALS CENTER
TRANSLATION AND COMPILATION UNIT

สมเด็จพระปิยมหาราช

หนังสืออ่านเพิ่มเติมสังคมศึกษา

เรื่อง

สมเด็จพระปิยมหาราช

ประโยชน์มัธยมศึกษา

กรมวิชาการ

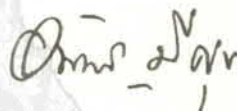
กระทรวงศึกษาธิการ

ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ
เรื่อง อนุญาตให้ใช้หนังสือในโรงเรียน

ด้วยกรมวิชาการ ได้จัดทำหนังสืออ่านเพิ่มเติมวิชาสังคมศึกษา เรื่อง สมเด็จพระปิยมหาราช ระดับมัธยมศึกษา ขึ้น กระทรวงศึกษาธิการได้ พิจารณาแล้ว อนุญาตให้ใช้หนังสือนี้ในโรงเรียนได้

ประกาศ ณ วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

A handwritten signature in black ink, likely belonging to the Minister of Education at the time.

(คุณหญิงอัมพร มีสุข)

รองปลัดกระทรวง สังกัดราชการแทน
ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

คำนำ

หนังสืออ่านเพิ่มเติมวิชาสังคมศึกษา เรื่อง สมเด็จพระปิยมหาราช
ระดับมัธยมศึกษา กรมวิชาการได้ขออนุมัติกระทรวงศึกษาธิการ มอบหมายให้
นางสาวสมลักษณ์ โตสกุล เรียบเรียงขึ้นและแต่งตั้งนางสาวสุพรรณิ กาญจนวัชรี
เป็นผู้ตรวจ

หนังสืออ่านเพิ่มเติมสังคมศึกษาเล่มนี้ ให้ความรู้เกี่ยวกับพระราชประวัติ
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยละเอียด ซึ่งกรมวิชาการ
หวังว่าจะเป็นประโยชน์แก่นักเรียนในระดับมัธยมศึกษาตามสมควร

กรมวิชาการ

สารบาญ

สมเด็จพระปิยมหาราช

	หน้า
๑. บทนำ	๑
๒. พระราชประวัติ	๓
๓. การปฏิวัติทางสังคมและระเบียบประเพณี	๘
๔. การปฏิรูปการปกครอง	๑๖
๕. การทะนุบำรุงเศรษฐกิจของประเทศ	๒๔
๖. การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาล	๒๙
๗. การวางรากฐานทางการศึกษา	๓๕
๘. การทะนุบำรุงศาสนา	๔๑
๙. การบำรุงอนามัยและการสาธารณสุข	๔๕
๑๐. การพัฒนาประเทศในด้านการคมนาคมและการก่อสร้างสิ่งสาธารณูปโภค	๕๐
๑๑. พระราชภารกิจด้านการต่างประเทศและการเสด็จประพาสคัน	๕๔
๑๒. การป้องกันประเทศ	๖๘
๑๓. พระปิยวาจาและพระวิจารณ์ญาณในการคัดเลือกคนเข้ารับราชการ	๗๐
๑๔. พระบรมรูปทรงม้าและการเสด็จสวรรคต	๗๔
๑๕. บทส่งท้าย	๘๓

สมเด็จพระปิยมหาราช

๑. บทนำ

พระมหากษัตริยาราชในประวัติศาสตร์ของชาติไทย ที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ เป็นคุณประโยชน์อันยอดเยี่ยมอย่างพิเศษ จนได้รับการถวายพระนามภิไธยเฉลิมพระเกียรติเป็นสมเด็จพระมหาราชเจ้านั้น มีอยู่ไม่มาก พระองค์นัก พ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระเจ้าแผ่นดินในสมัยกรุงสุโขทัย เป็นราชธานี ทรงได้รับการขนานพระนามว่ามหาราช เนื่องด้วยพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถในการปกครองประเทศและประชาชน พระราชทานความรักใคร่ในอาณาประชาราษฎร์ประหนึ่งบิดากับบุตร ทรงแผ่พระราชอาณาเขตออกไปได้อย่างกว้างขวาง และได้ทรงพระอุทิศหาวิธีระประคองรัฐตัวอักษรไทยจารึกไว้ในหลักศิลาจารึก ซึ่งนับได้ว่าเป็นพระบรมราชานุสรณ์ที่ทรงคุณค่าอย่างยิ่งแก่ชนรุ่นหลัง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพระราชาธิบดีในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ทรงได้รับพระนามว่า มหาราช เพราะพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมของพระองค์ กล่าวคือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงพระปรีชาสามารถในการรบ ทรงกู้เอกราชของชาติไทยให้กลับคืนสู่เอกราชพ้นจากอำนาจของอริราชศัตรู และทรงขยายพระราชอาณาจักรออกไปไพศาลยิ่ง ส่วนสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงพระปรีชาสามารถในการดำเนินวิเทศไมยทางการเมืองและการติดต่อกับชาวต่างประเทศอย่างสุขุมคัมภีรภาพ ทรงสามารถแก้ไขหลักเลียงมิให้ประเทศไทยต้องตกเป็นเมืองขึ้นของต่างประเทศ ทั้ง ๆ ที่ในช่วงนั้นตรงกับสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ หรือสมัยแห่งการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจในยุโรป แต่ประเทศไทยก็รอดพ้นจากภัยนั้นมาได้ สำหรับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงได้รับพระนามว่ามหาราช เพราะได้ทรงกู้เอกราชของชาติไทย ให้พ้นจากความเป็นทาสของพม่า ซึ่งเป็นข้าศึกของไทยในสมัยนั้น

ในรัชสมัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีนี้ ได้มีพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการถวายพระนามเฉลิมพระเกียรติเป็นสมเด็จพระมหาราชเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และต้องนับว่าเป็นมหาราชที่พิเศษกว่าพระองค์ก่อน ๆ เพราะมีคำว่า“ปิย” คู่กับคำว่ามหาราชด้วย อันแสดงความหมายว่า พระองค์ทรงเป็นพระราชผู้ยิ่งใหญ่ อันเป็นที่รักใคร่ยกย่องอย่างเหลือล้นของอาณาประชาราษฎร์ เมื่อหลวงคำนิ่งถึงพระราชกรณียกิจแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชเจ้าแล้วจะเห็นได้ว่า ตลอดรัชสมัยอันยาวนานถึง ๔๒ ปีนั้น พระองค์ได้ทรงเป็นพระมหาอภัยนุราชผู้ทรงคุณธรรมเลิศล้ำคนนา ประกอบด้วยพระปัญญาบารมีวิคุณอันวิเศษ ทรงพระปรีชาสามารถอันสุขุมคัมภีรภาพเป็นอย่างเลิศ ยากจะหาบุคคลใดเสมอเหมือนพระองค์ได้ ทรงทะนุบำรุงสมณชีพราหมณ์ และพสกนิกรทั้งปวงให้ร่มเย็นเป็นสุข ทรงทะนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้เจริญยิ่งขึ้นเป็นลำดับ กอปรด้วยพระเมตตาคุณมั่นในทศพิธราชธรรมอันประเสริฐ เป็นพยานอันสำคัญให้พสกนิกรชาวสยามตระหนักแน่ในพระปรีชาสามารถในพระราชานุกิจทั้งปวง สิ่งใดที่เป็นไปเพื่อความเจริญวัฒนาถาวรก็ทรงทะนุบำรุงสิ่งนั้นไว้ สิ่งใดที่เป็น การตรงกันข้ามก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกล้มเสีย เพื่อนำสยามรัฐให้ดำเนินทัดเทียมนานาอารยประเทศ ทรงดำเนินรัฐประศาสน์นโยบายปกป้องคุ้มครองประเทศชาติ และประชาชนให้ร่มเย็นเป็นสุขโดยถ้วนหน้า ทรงปฏิบัติต่อราษฎรประหนึ่งบิดาคือบุตร บ้านเมืองก็เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นเป็นลำดับ นับเป็นพระมหากษัตริย์คุณอันยอดเยี่ยม อาณาประชาราษฎร์ซึ่งมีความซาบซึ้งในพระราชจริยาวัตร และมีความจงรักภักดีถึงขนาดจึงพร้อมกันถวายพระนามพระองค์ว่า สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า ผู้ทรงเป็นที่รักเหนือเกล้าของชาวไทย

๒. พระราชประวัติ

ก่อนที่จะพระชนนาโดยละเอียดถึงพระราชกรณียกิจที่ทรงกระทำ อันเป็นคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองนานัปการ จันทรงได้รับพระสมัญญานามว่า “สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า” นั้นจะได้กล่าวถึงพระราชประวัติโดยสังเขป กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่สี่ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันประสูติแต่สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (พระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์) พระองค์เสด็จสมภพเมื่อวันอังคารที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖ ณ พระตำหนักตึกข้างหลังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง ทรงมีพระนามในชั้นเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เมื่อทรงเจริญพระชันษาพอสมควรแก่การศึกษาแล้ว ได้ทรงเริ่มเรียนในสำนักพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรี ซึ่งเป็นขัตติยราชนาวิ ผู้ทรงความรู้ทั้งด้านวิชาการ และโบราณราชประเพณี ได้ทรงศึกษาวิชาการต่างๆ ที่นับถือกันในสมัยนั้นว่า สมควรแก่พระราชกุมาร ทุกอย่าง เช่น ภาษาบาลี วิชาป็นไฟ มวยปล้ำ กระบี่กระบอง กชกรรม และอศฺวกรรม จากสำนักเจ้านายและขุนนางต่าง ๆ ผู้ทรงความรู้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสายพระเนตรที่กว้างไกล ทรงตระหนักดีว่าวิชาการสมัยใหม่ต่าง ๆ นั้น เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต้องเรียนรู้ แต่ทว่าวิชาการเหล่านั้น ยังมีได้มิในภาษาไทย ดังนั้น พระองค์จึงได้ทรงว่าจ้างครูสตรียาอังกฤษเข้ามาสอนภาษาอังกฤษแก่สมเด็จพระราชโอรส และยังมีครูชาวอเมริกันเดินทางเข้ามาสอนอีกคนหนึ่งด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยในการศึกษาวิชาภาษาอังกฤษมาก แม้เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ

กับนายแพทเทอร์สัน (Patterson) ครูชาวอเมริกันอีกคนหนึ่ง แต่เนื่องด้วยทรงมีพระราชภารกิจในด้านการปกครองประเทศเพิ่มขึ้น จึงได้ทรงหยุดพักการเรียนกับครู แต่มิได้หมายความว่าทรงเลิกการศึกษาภาษาอังกฤษ ตรงกันข้ามทรงพระอุตสาหวิริยะศึกษาโดยลำพังพระองค์ในโอกาสต่อมา ดังนั้น จึงทรงมีความรู้ทางภาษาอังกฤษดีกว่าผู้ใดในสมัยเดียวกัน เมื่อพระองค์ตัดสินพระทัยเสด็จประพาสต่างประเทศ เพื่อทรงศึกษาวิธีการปกครองบ้านเมืองแบบสมัยใหม่นั้น ได้ทรงทำความเข้าใจกับเจ้านายราชตระกูล ข้าราชการ ตลอดจนชาวต่างประเทศทั่วไป ในข้อที่พระองค์สามารถตรัสภาษาอังกฤษได้ดีทีเดียว

ในส่วนวิชารัฐประศาสนศาสตร์ ราชประเพณี และโบราณคดีทั้งปวงนั้น สมเด็จพระราชบิดา พระราชทานพระบรมราโชวาทฝึกสอนด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้เพราะทรงเป็นสมเด็จพระปิโยรสตลอดมา ตั้งแต่ทรงพระเยาว์วัย ทรงเป็นที่สนิทสนมหาของสมเด็จพระราชบิดา ได้ทรงติดตามใกล้ชิดสมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่เสมอ อาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเตรียมสมเด็จพระโอรสาธิราช สำหรับตำแหน่งพระมหากษัตริย์ลำดับต่อไปจากพระองค์ไว้อย่างพร้อมมูล ซึ่งความข้อนี้นี้ก็เป็นที่เข้าใจกันอยู่โดยทั่วไป ถึงขนาดพระเจ้าเอมเปอเรอ นโปเลียนที่ ๓ แห่งประเทศฝรั่งเศส ถือเอาเป็นโอกาสที่จะบำรุงทางพระราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น ด้วยการส่งพระแสงกระบี่มาถวาย ๒ องค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ พระแสงกระบี่องค์ใหญ่จารึกอักษรว่า “ของเอมเปอเรอฝรั่งเศสถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม” พระแสงกระบี่องค์น้อยจารึกอักษรว่า “ของพระยุพราชกุมารฝรั่งเศสถวายพระยุพราชกุมารสยาม” เซอร์ แฮร์รี ออร์ด (Sir Harry Ord) เจ้าเมืองสิงคโปร์ ซึ่งเดินทางเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคา

คำบลหว่ากอ จัหวักประจวบคีรีขันธ์ ก็ได้บันทึกไว้ในจดหมายเหตุว่า

“สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชนนาราวสัก ๑๕ ปี
เป็นที่เข้าใจกันอยู่ว่า เจ้าฟ้าพระองค์นี้จะเป็นรัชทายาทสืบ
พระวงศ์ เพราะในเวลานี้ไม่มีพระมหากษัตริย์”

อย่างไรก็ตามเนื่องจากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชยังทรงมีพระชนมายุ
น้อยอยู่ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้ทรงวางพระราช
หฤทัยนัก ทรงมีความห่วงใยเกรงว่าจะได้รับอันตรายจากภัยการเมือง พระองค์จึง
ทรงฝากฝังพระโอรสไว้กับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในเวลา
นั้นในเวลาเดียวกันก็ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองไว้อย่างฉลาดสุขุม คือพระ
องค์มิได้ทรงถืออำนาจแห่งพระมหากษัตริย์ แต่งตั้งให้สมเด็จพระโอรสเป็นพระ
เจ้าแผ่นดิน เพราะถ้าทรงทำดังนี้การก็จะเห็นว่าพระองค์ทรงกระทำตามใจ
ชอบแต่ผู้เดียว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงทำให้สมเด็จพระ
ราชโอรสทรงเป็นที่รักใคร่สงสารของทุกคน ด้วยการมิได้ตรัสมอบราชสมบัติ
ให้ หากได้มีพระราชสารแก่ที่ประชุมเสนาบดีว่า ถ้าเห็นผู้ใดมีความเหมาะสม
ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่ผู้นั้น แต่ที่ประชุมได้พร้อมใจกันตกลงถวายให้พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเท่ากับว่าทั้งที่ประชุมยินยอมเห็นดีด้วย
เมื่อยินยอมแล้วก็มีหน้าที่บำรุงรักต่อไป ในฐานะที่เห็นพร้อมกันเลือกพระองค์
ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้เสด็จสวรรคตก็ได้มีรับ
สั่งให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก และพระยานุรักษ์เข้าไปเฝ้าถาม
เหตุการณ์ต่าง ๆ ระหว่างที่ทรงประชวร และเมื่อทรงทราบการตัดสินใจของที่

ประชุมเสนาบดีแม้จะทรงยินดีที่พระปิโยรสจะได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป แต่ความเป็นห่วงนั้นทรงมีมากกว่า มีพระราชดำรัสว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ยังเล็กนัก เกรงจะบังคับบัญชาราชการแผ่นดินไปไม่ได้ตลอด และยังได้ตรัสว่า ถ้าเห็นเจ้านายผู้ใหญ่ที่ทรงสติปัญญาสมควรจะเลือกพระองค์นั้นก็ดี แต่พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์กราบบังคมทูลว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเป็น พระเจ้าแผ่นดินน่ากลัวจะมีเหตุร้าย ด้วยเวลานั้นนานาประเทศได้รับรู้แล้วว่า ทรงอยู่ในฐานะรัชทายาท เช่นออสเตรีย นโปเลียนที่ ๓ ก็ยังได้ส่งพระแสง มาถวายเป็นบรรณาการ มีจารึกยกย่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าจึงมี รับสั่งว่าเมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนั้นก็ตามใจ และทรงฝากฝังให้ช่วยกันทะนุบำรุง สมเด็จพระราชโอรส และยังทรงกล่าวอีกว่าไหน ๆ พระเจ้าลูกยาเธอก็ได้เป็น เขย* ดังนั้น จะคิดการสิ่งใดก็ให้ปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้บิดา

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้า พระยาศรีสุริยวงศ์จึงเรียกประชุมเสนาบดี^๑ เล่าคำรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าครั้งสุดท้าย ซึ่งยินดีให้เจ้านายที่เสนาบดีเห็นสมควรยกขึ้นเป็น พระเจ้าแผ่นดินได้ โดยให้นึกถึงประโยชน์สุขส่วนใหญ่ของอาณาประชาราษฎร์ และความเจริญของบ้านเมืองเป็นสำคัญ ที่ประชุมเห็นพ้องถวายพระราชสมบัติ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นพระองค์จึงได้เสด็จเถลิง-

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงได้เจ้าคุณ แพ (เจ้าคุณพระประยูรวงศ์) ธิดาพระยาสุริยวงศ์วิวัฒน์ เป็นอัครมเหสี

๒. เล่มเดียวกับหมายเลข ๑ (หน้า ๕) หน้า ๑๘-๒๓

ถวัลยราชสมบัติราชาภิเษกสืบสันตติวงศ์ ต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นพระวามาริบัติที่ ๕ ในพระบรมราชจักรีวงศ์

โดยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับราชสมบัติในขณะที่ยังมีไต่ทรงบรรลุนิติภาวะ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้รับแต่งตั้งตามความเห็นชอบของที่ประชุมเสนาบดี เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้ปกครองบ้านเมืองในต้นรัชกาลเป็นเวลาถึง ๕ ปี ด้วยความสงบเรียบร้อยทั้งภายในและเหตุการณ์ต่างประเทศ ในระหว่างนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงเริ่มศึกษางานเกี่ยวกับการปกครองต่าง ๆ อยู่อย่างเงียบ ๆ ในขณะเดียวกันก็ได้ทรงวางพระองค์ให้เป็นที่รักใคร่ชื่นชมของข้าราชการโดยมิได้วางอำนาจถือพระองค์ว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้มีอำนาจแต่อย่างใด ทรงปฏิบัติต่อพระประยูรญาติและราชวงศ์อย่างเสมอต้นเสมอปลาย และเนื่องจากยังมีไต่ทรงมีพระราชภารกิจในการปกครองประเทศ พระองค์จึงทรงใช้ช่วงเวลาดังกล่าวนั้นเสด็จประพาสเพื่อศึกษาถึงวิธีการปกครองและความเจริญของประเทศเพื่อนบ้าน มี ชาว สิงคโปร์และอินเดีย เป็นต้น การเสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้านครั้งนั้นนับว่าเป็นประโยชน์สำหรับการเตรียมพระองค์ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินในอนาคตเป็นอย่างยิ่ง

เนื่องจากการปกครองแผ่นดินทั้งปวงอยู่ในอำนาจของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนมายุบรรลุนิติภาวะ พระองค์จึงทรงคิดผนวชซึ่งหมายถึงการสละราชสมบัติทั้งปวง และภายหลังการผนวชอยู่ ๒ สัปดาห์ก็ได้ทรงลาผนวชและโปรดให้ทำพิธีบรมราชาภิเษกครั้งใหญ่อีกครั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ การกระทำครั้งนี้เป็นการดีสำหรับพระองค์ในการได้พระราชอำนาจคืนมาเพราะหลังจากที่พระองค์ทรงทำพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว บรรดาชาวต่างประเทศที่เคยติดต่อ

อยู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็ได้หันมาติดต่อกับพระองค์โดยตรง และเพื่อเป็นเครื่องตอบแทนคุณความดีของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

๓. การปฏิวัติทางสังคมและระเบียบประเพณี

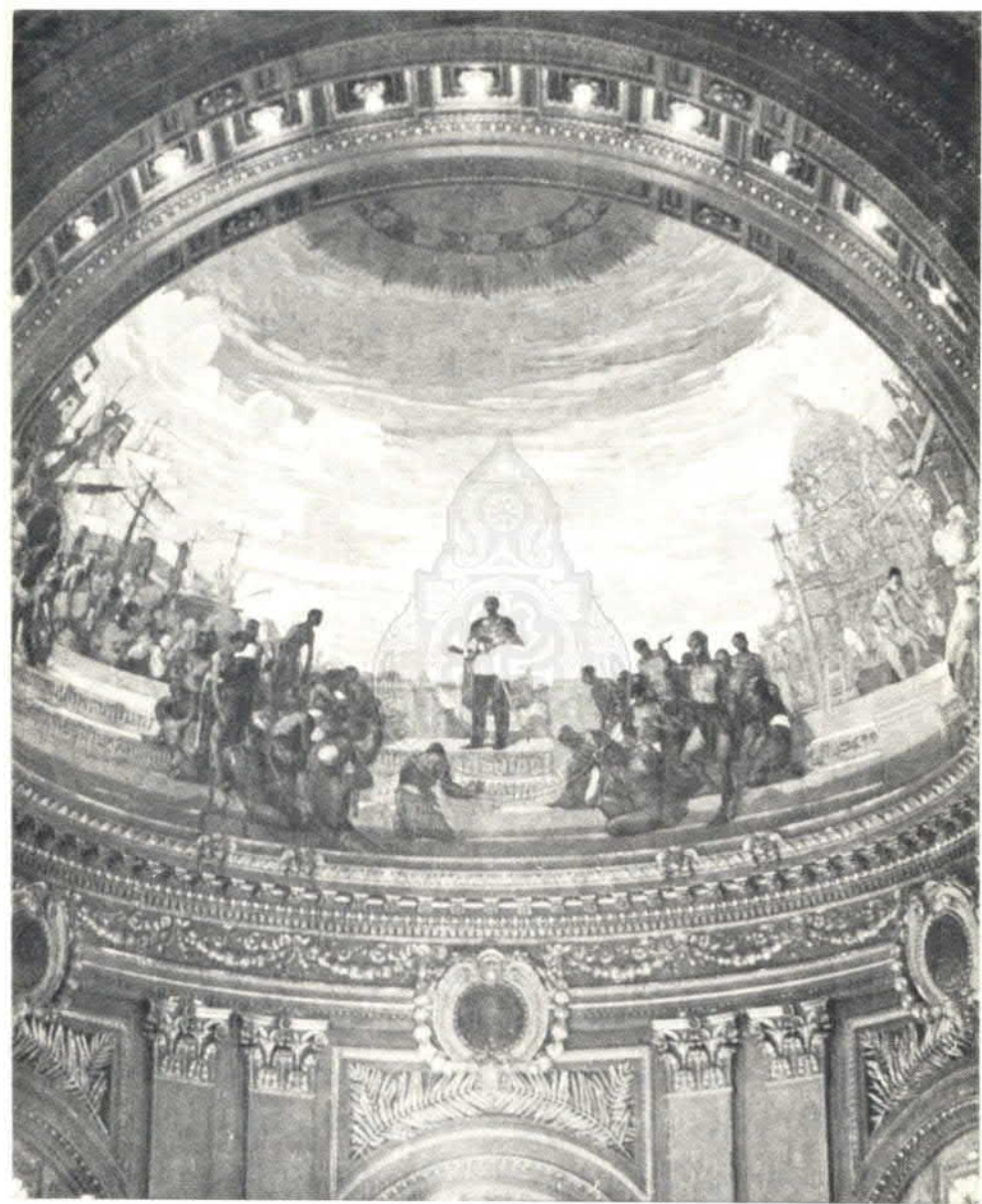
เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่ประเทศไทยเปิดประตูรับอิทธิพลทางด้านความนึกคิดและด้านวัฒนธรรมแบบตะวันตก ที่เป็นทั้งนี้ก็เนื่องด้วยพระบารมีพระมหากษัตริย์โดยตรง เพื่อที่จะเข้าใจสภาพการณ์ได้ถูกต้อง ควรจะได้พิจารณาประวัติศาสตร์ก่อนรัชสมัยของพระองค์ด้วย เพราะอันที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น เนื่องมาจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงริเริ่มไว้ก่อน หรืออาจกล่าวได้ว่า ได้พระราชทานแนวพระบรมราโชบายไว้ แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงรับพระราชภาระอันใหญ่หลวงนั้น อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี พระองค์ก็ทรงเป็นผู้นำในการปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ จนบรรลุผลสำเร็จ ทรงได้รับการสรรเสริญยกย่องว่า ทรงเป็นผู้นำที่เห็นการณ์ไกลของโลกพระองค์หนึ่ง

ในบรรดาพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำจนได้รับการถวายพระนามว่า มหาราช นั้นนักประวัติศาสตร์ได้เชิดชูงานเลิกทาสเป็นชิ้นสำคัญเพราะเป็นงานยากลำบากต้องทรงดำเนินงานด้วยความเสียสละ เป็นงานที่ทำความไม่พอใจให้แก่พวกเจ้านายใหญ่โตผู้มีอิทธิพล มีข้าทาสบริวารมากมาย นอกจากนี้บรรดาข้าทาสบางหมู่บางเหล่าก็ยังมิได้เห็นพ้องในพระเมตตาคุณอันดีนี้ เพราะเกรงว่าจะได้รับความลำบากในการหาเลี้ยงชีพ

เรื่องทาส เป็นเรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ มีมาแต่ดึกดำบรรพ์ ประเพณีเรื่องทาสของชนชาวไทยจะมีมาแต่เมื่อใด ไม่ปรากฏหลักฐานเป็นที่ชัดเจนนัก ตามที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงนำมากล่าวไว้ในปาฐกถา เรื่อง “.....ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ก็ทรงกล่าวไว้เพียงว่า “..... เรื่องทาสกรรมกรในประเพณีไทยแต่เดิมหาไม่มี พวกไทยที่มาอยู่ข้างใต้มารับประพบัติการใช้ทาสตามประเพณีขอม มีความปรากฏในบางแผนก กฎหมายลักษณะลักพาทหนึ่งว่า เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา กับกรุงสุโขทัยเป็นไมตรีกันนั้น มีผู้ลักพาทาสในกรุงศรีอยุธยาหนีขึ้นไปเมืองเหนือ พวกเจ้าเงินกราบทูลพระเจ้าอู่ทองขอให้ไปติดตามทาสกลับมา ว่า เพราะเมืองท่านเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว และมีคำสั่งยังใช้กันมาปรากฏอยู่ คำหนึ่งซึ่งเรียกผู้พันทาสว่า “.....เป็นไทย.....” ทั้งนี้จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่า แต่เดิมชนชาติไทยไม่มีการใช้ทาส มารับใช้ประเพณีทาสกรรมกรจากขอม ทาสจึงได้มีสืบมาในประเทศสยามจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้เลิกเสีย เมื่อเรื่องทาสเป็นเรื่องสำคัญในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ เรื่องการเลิกทาสจึงนับว่าเป็นเรื่องสำคัญ เกี่ยวแก่ความเป็นอยู่ของมนุษย์ยิ่งขึ้นไปอีก การเลิกทาสในต่างประเทศมีผลกระทบกระเทือนถึงกับเกิดศึกกลางเมือง เช่นในประเทศสหรัฐอเมริกา และเป็นเหตุให้เกิดกบฏเช่น กบฏสตซุมาในประเทศญี่ปุ่น เป็นต้น ด้วยเหตุนี้การเลิกทาสในประเทศไทยเมื่อรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงถือได้ว่าเป็นเรื่องสำคัญ และเรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งในประวัติศาสตร์ของไทย การเลิกทาสในรัชกาลที่ ๕ เท่ากับเป็นการพลิกความเป็นอยู่และความรู้สึกทางจิตใจของประชาชนชาวไทย จากด้านหนึ่งไปสู่อีกด้านหนึ่ง ซึ่งความเป็นอยู่และความรู้สึกทางจิตใจนั้นยากที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้”

เรื่องการเลิกทาสเป็นเรื่องสำคัญอันยิ่งใหญ่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถกระทำให้สำเร็จลุล่วงไปโดยมิได้เกิดเหตุร้ายภายในขึ้นเกี่ยวกับการเลิกทาสในนานาประเทศ ทั้งนี้ด้วยพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพได้ทรงกล่าวถึงเรื่องการเลิกทาสในรัชกาลที่ ๕ ในประวัติกรมหลวงพิชิตปรีชากร ความว่า เรื่องการเลิกทาสนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ได้มีพระราชประสงค์มาแต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เพราะทรงพระราชดำริว่า การมีทาสเป็นเครื่องถ่วงความเจริญของบ้านเมืองลงไปสู่ความหายนะของประเทศ พลเมืองมีสภาพไม่ผิออันใดกับสัตว์เดรัจฉานและปราศจากโอกาสที่จะได้รับการศึกษา ซึ่งจะได้นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง แต่ติดขัดด้วยเป็นประเพณีบ้านเมืองมาแต่ดึกดำบรรพ์ จะหาผู้มีความนิยมน้อยอย่างพระราชดำริได้โดยยาก และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพได้ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงพระยาอนุমানราชชนให้ความกระจ่างเรื่องเลิกทาสว่า เมื่อครั้งที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ทรงพระราชดำริจะเลิกทาส ครุสปรักษาข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย ตั้งแต่เสนาบดีลงไป โดยมากไม่เห็นชอบด้วย แม้เมื่อภิกษิตศัพทแพร่หลายลงไปถึงพวกตัวทาสเองก็ไม่พอใจที่จะให้เลิกทาส เพราะฝ่ายนายทาสก็เกรงจะลำบากเมื่อไม่มีทาสรับใช้จะจ้างคนใช้แทนทาสก็สิ้นเปลือง ข้างตัวทาสเองก็เกรงจะลำบาก เพราะไม่เคยต้องมีภาระในการหาเลี้ยงชีพ อาศัยกินอยู่กับผู้เป็นนายตลอดมา กล่าวโดยย่อคือ พระราชดำริจะเลิกทาสในขั้นแรกขัดกับความนิยมของมหาชน (Public Opinion) ถ้าขึ้นเลิกทาสก็คงเกิดเรื่องยุ่งอย่างแน่นอน

ต่อมาเมื่อพระองค์ได้ทรงบริหารราชการแผ่นดินโดยลัทธิชาต แต่ปีพุทธศักราช ๒๔๑๗ ได้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป และให้ประชากรราษฎรได้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้ากัน โดยยึดหลักว่า “.....ธรรมนิยมใดเป็นการเจริญมีคุณประโยชน์ เป็นยุติธรรมแล้ว

ก็ทรงทะนุบำรุงให้วัฒนาการยิ่งขึ้นไป ธรรมเนียมใดไม่เป็นการเจริญแก่ประชาชน ไม่เป็นคุณประโยชน์ ไม่เป็นการยุติธรรม ก็อย่าทรงเลิกเสีย” ในบรรดา ธรรมเนียมที่ไม่เป็นการเจริญและเป็นคุณประโยชน์แก่ประชาชนพลเมืองนั้น มี ธรรมเนียมการใช้ทาสอยู่ด้วยธรรมเนียมหนึ่ง จึงมีพระราชดำริจะทรงเลิกเสีย แต่พระองค์ก็ได้ทรงกระทำไปตามลำพังพระราชดำริโดยหักหาญ ตรงกันข้าม ทรงฟังความคิดเห็นของข้าราชการ อันแสดงถึงความเป็นนักประชาธิปไตย และการที่ทรงรับฟังความเห็นของผู้อื่นทำให้ข้าราชการรู้สึกสำนึกในพระมหา- กรุณาธิคุณที่ได้เข้าเป็นที่ปรึกษา และก็ยอมเต็มใจสนองพระราชดำรินั้นโดยมิได้ มีความรู้สึกขัดขวาง

การเลิกทาสนี้ได้ทรงใช้พระวิริยวีรภาพอันสุขุม ทรงดำเนินพระรา- โชบายอย่างค่อยเป็นค่อยไปที่ละเล็กละน้อย มิให้คนทั้งหลายรู้สึกเดือดร้อน ทรงพิจารณาในกฎหมายลักษณะทาสเป็นช่องทางที่จะใช้อุปายเลิกทาสได้มีอยู่ ตอนหนึ่งที่ว่าด้วยเกษียณอายุลูกทาส กล่าวคือทาสนั้นมีอยู่ ๗ จำพวก ได้แก่

๑. ทาสสินไถ่
๒. ลูกทาสได้มาเกิดในเรือนเบี้ย
๓. ทาสได้มาแต่บิดามารดา
๔. ทาสท่านให้
๕. ทาสอันได้ด้วยช่วยกังวลทุกข์ร้อน
๖. ทาสได้เลี้ยงมาเมื่อการทุกข์ภัย
๗. ทาสไปรบศึกได้มาเป็นเชลย

ทาสทั้ง ๗ จำพวกนี้ เป็นทาสโดยกบิลเมือง ถ้าไม่มีเงินให้แก่นายเงิน ครบค่าตัวแล้ว ก็ไม่มีเวลาที่จะหลุดพ้นเป็นไทยได้ ส่วนลูกทาสเกิดแต่ทาสทั้ง ๗ จำพวกนั้น ตั้งแต่ออกจากครรภ์สืบมา ก็ต้องนับว่าเป็นทาสมีค่าตัว ไปจนถึงอายุ ๑๐๐ ปี ก็ไม่หมดค่าตัว คือท่านคิดอายุตั้งแต่ ๑ จน ๓ เดือน ชาย ๖ บาท หญิง

๑. พระราชปรารภในพระราชบัญญัติกักเกณฑ์คนอายุลูกทาสลูกไทย จ.ศ. ๑๒๓๖ : เลิกทาสใน รัชกาลที่ ๕ หน้า ๕๕

๔ บาท พิกัดค่าตัวเพิ่มขึ้นตามอายุ จนชายอายุ ๒๖ ปี ถึง ๔๐ ปี เต็ม ค่าตัว ๑๔ ตำลึง หญิงอายุ ๒๑ ปี ถึง ๓๐ ปี เต็ม ค่าตัว ๑๒ ตำลึง ถ้าชายอายุเกิน ๔๐ ปี หญิงเกิน ๓๐ ปี จึงได้ลดค่าตัวลงจนถึงอายุ ๑๐๐ ปี ก็ยังมีค่าตัวอยู่ ชาย ๔ บาท หญิง ๓ บาท

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจับเอาพิกัดเกษีณอายุลูกทาสที่บัญญัติไว้ในกฎหมายเดิมนั้นเป็นอุบายเริ่มต้นการเลิกทาสด้วยการแก้พิกัดเกษีณอายุลูกทาส ทั้งพระราชดำรัสชี้แจงแก่ที่ประชุมที่ปรึกษาฯ ราชการแผ่นดินว่า “..... ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าลูกทาสซึ่งเกิดในเรือนเบี้ยตั้งแต่ออกจากท้องพ่อแม่มา ก็ต้องนับเป็นทาสมีค่าตัวไปจนถึงอายุ ๑๐๐ ปีก็ยังไม่หมด ทั้งนี้ดูเป็นหามีความกรุณาแก่ลูกทาสไม่ ด้วยตัวเด็กที่เกิดมาไม่รู้ไม่ได้เห็นสิ่งอะไรเลย บิดามารดาทำชั่วไปขายตัวท่านแล้วยังพาบุตรไปให้เป็นทาสจนสิ้นชีวิตอีกเล่า เพราะรับโทษทุกข์ของบิดามารดาเท่านั้นเอง หากควรที่จะเอาเป็นทาสจนตลอดชีวิตไม่” พระองค์จึงทรงตั้งพิกัดเกษีณอายุลูกทาสลูกไทย* เป็นระเบียบใหม่ และทรงผ่อนผันมิให้ผู้ใดเตือนร้อน ด้วยให้ใช้พิกัดซึ่งทรงบัญญัติใหม่ แต่เฉพาะลูกทาสลูกไทยที่เกิดในรัชกาลที่ห้า คือตั้งแต่ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ซึ่งเป็นปีที่พระองค์ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ไม่เกี่ยวข้องกับลูกทาสลูกไทยที่เกิดก่อนนั้น พิกัดที่ทรงตั้งใหม่มีลักษณะเหมือนอย่างเดิม คือ ตั้งค่าตัวเด็กแรกเกิดอายุตั้งแต่ ๑ ถึง ๓ เดือน และเพิ่มพิกัดขึ้นตามอายุ แต่ผิดกับกฎหมายเดิมเป็นข้อสำคัญคือเมื่อลูกทาสอายุถึง ๘ ปีนี้ว่าเต็มค่า คือชายค่าตัว ๓๒ บาท หญิง ๒๘ บาท ต่อจากนั้นไปให้ลดเกษีณอายุลงทุกปี จนอายุ ๑๘ ปี ถึง ๒๐ ปี ค่าตัวชายเหลือ ๔ บาท หญิงเหลือ ๓ บาท เมื่อลูกทาสอายุ ๒๑ ปีแล้วจะขายเป็นทาสไม่ได้ หรือกล่าวให้ชัดก็คือ คนที่เกิดในรัชกาลที่ห้า ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑ จะเริ่มพ้นจากความเป็นทาสตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นลำดับไป คนที่เกิดภายหลังจากนี้เป็นไทยหมด ถึง

๑. ลูกทาส หมายถึงเด็กที่เกิดในเวลาที่พ่อแม่เป็นทาส นับว่าเป็นทาสด้วยกำเนิดและตกเป็นทาสของผู้เป็นนายเงินของพ่อแม่ด้วย

ลูกไทย หมายถึงเด็กที่พ่อแม่มิได้เป็นทาส แต่พ่อแม่ขายลูกให้เป็นทาสแก่นายเงิน

แม้จะสมัครเป็นทาสก็ไม่ได้ ที่ยังทรงกำหนดให้ลูกทาสไว้จนถึงอายุ ๑๘ ปี ด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ทั้งพระราชปราชญ์แก้ที่ประชุมที่ปรึกษาฯ การแผ่นดิน ว่าด้วยเรื่องทาสและเกษียณอายุ ความว่า “.....แต่ครั้งนี้จะให้เลิกถอนหยุคค่าตัว เสียทีเดียว ถ้านายเงินที่ไม่มีเมตตากฎาแก่เด็ก ก็จะไม่เอาเป็นธุระให้มารดา เลี้ยงรักษา เพราะเด็กเกิดมาไม่เป็นคุณประโยชน์แก่ตน ก็จะไม่เอามารดาไปใช้การ งานของตัวมิให้เลี้ยงเด็กนั้น ๆ ก็จะเป็นอันตรายไป...”

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้พระราชทานพระราชดำริแก่ที่ประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดินว่า การที่ทรงกำหนดให้ลูกทาสอายุ ครบ ๒๑ ปี เป็นสันเกษียณอายุพ้นจากการเป็นทาส นั้น ลูกทาสที่เป็นชายจะได้ทันอุปสมบทบวชเรียนในพระพุทธศาสนา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาญาณอัน สุขุมเฉลียวฉลาดเป็นอย่างยิ่ง เพราะการอุปสมบทนั้นเป็นที่ยอมรับกันว่า ได้บุญได้กุศลเป็นอย่างที่สุด เป็นการตัดคำกัณฑ์ได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นเพื่อรักษาผลประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายนายเงินและฝ่ายทาสไม่ให้ขาดทุน เมื่อคราวเฉลิมพระชนมพรรษา พ.ศ. ๒๔๒๐ พระองค์ได้ทรงบริจาคนายทาส ๒ ราย ในวโรกาสที่ทรงมีพระชนมายุครบ ๒ รอบ ด้วยการทรงบริจาคนายทาส ๒ ราย ในพระชนมพรรษา ๒๔ ปี เสมอวันละ ๑ บาท คิดเป็นจำนวนเงินรวมกันทั้งสิ้น ๘,๗๖๗.๐๐ บาท ได้พระราชทานทรัพย์ส่วนนี้ช่วยไถ่ถอนทาส ซึ่งขายตัวอยู่กับ นายเงินคนเดียวมาตั้งแต่ปีที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ คือ พ.ศ. ๒๔๑๑ ให้พ้นจากการเป็นทาส ในจำนวนนี้มีทาสชาย ๑๖ คน ทาสหญิง ๒๐ คน ลูกทาสชาย ๕ คน ลูกทาสหญิง ๓ คน รวมจำนวนทั้งสิ้น ๔๔ คน พระองค์ยังได้พระราชทานทุนทรัพย์เพื่อให้ลูกทาสได้ทำมาหากินต่อไป

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงคำนึงถึงความก้าวหน้าที่จะให้ลูกทาสได้มีความรู้เมื่อพ้นจากการเป็นทาสจะได้นำความรู้ไปเป็นเสมียนได้ ด้วยการที่ทรงกีดตั้งโรงเรียนสำหรับลูกทาสเช่นเดียวกับโรงเรียน และนำลูกทาสอายุ ๑๒ ปีขึ้นไปมาอบรมสอนพอให้มีความรู้ ตักว่าจะให้ไปเล่นเบี้ยและการพนันอื่น ๆ ด้วย อาศัยพระบรมราโชบายดังกล่าวนี้จำนวนทาสจึงค่อยลดลงโดยลำดับจนหมดไปทั้งพระราชอาณาเขต และในวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ก็ออกพระราชบัญญัติทาส ให้ยกเลิกการมีทาสโดยสิ้นเชิง ทรงพระอุทิศสาธุะจัดการในเรื่องนี้เป็นเวลานานถึง ๓๗ ปี จึงได้บรรลุผลสมดังพระราชประสงค์โดยมิได้ทรงทอดยถาจะเทียบกับต่างประเทศแล้ว จะต้องนับว่าพระบรมราโชบายของพระองค์เป็นเลิศ เพราะทรงดำเนินการได้เรียบร้อย โดยมิได้เสียเลือดเนื้อหรือเกิดความเดือดร้อนแก่ประการใด พระมหากษัตริย์คุณอันยิ่งใหญ่ของพระองค์นี้ย่อมยังประโยชน์ให้แก่ชาวไทยและประเทศชาติเป็นอเนกปริยาย ถ้าพระองค์ไม่ทรงพระราชดำริที่จะเลิกทาสเสียครั้งรัชสมัยของพระองค์แล้ว ประเทศไทยคงจะไม่ก้าวไปสู่ความเจริญได้ถึงเพียงนี้ อีกประการหนึ่งถ้ามิใช่พระองค์ทรงกระทำแล้วชะตาบ้านเมืองจะปั่นป่วนประการใดมิอาจรู้ได้ นักประวัติศาสตร์ชาวต่างประเทศที่เขียนประวัติศาสตร์ไทย ได้กล่าวถึงงานเลิกทาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ มีความว่า “..... พระราชกรณียกิจที่ทำให้พระองค์มีพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่จนได้รับพระสมัญญานามว่า “มหाराช” คือการเลิกทาสที่กระทำสำเร็จลงในปี พุทธศักราช ๒๔๔๘ นั้นเอง.....”¹

-
1. W.A.R. Wood : A History of Siam, P. 279 “.....The greatest title to fame possessed by King Rama V was, without doubt, the abolition of slavery which, after being gradually modified, was finally done away with-in 1905. For this alone King Rama V deserved to bear the title of “Great.”

ในเรื่องระเบียบประเพณีและวัฒนธรรม พระองค์ก็ได้ทรงดัดแปลงแก้ไข ขนบธรรมเนียมทั้งในพระราชสำนักและของราษฎรสามัญทั่วไป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เลขาธิการเนียบลูกหลานหมอบเฝ้ากับพื้น ให้ใช้การยืน นั่ง เก่าอี้ และคำนับตามแบบตะวันตกแทน ในวันพระบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๑๖ มีพระราชดำรัสว่าตั้งแต่นี้ไปการหมอบเฝ้าให้เลิก ทรงสั่งให้พระราชวงศ์ และข้าราชการที่กำลังหมอบเฝ้าอยู่นั้น ให้ลุกขึ้นยืนทั้งหมด สมเด็จพระปราชญ์ยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงอยู่ในที่ประชุมนั้นด้วย ได้ทรงเขียนเล่าไว้ว่า ข้าพเจ้าขอยืนยันแก่ท่านว่า เป็นภาพอันน่าดูอย่างตื่นตะลึง อันไม่มีวันจะลืมเลือนได้ นายเอนเนสท์ ยัง (Earnest Young) ได้เขียนไว้ในหนังสือเรื่อง The Kingdom of the Yellow Robe ของเขาว่า “นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของประเทศ ที่ขุนนางข้าราชการได้ยืนตรงอยู่เฉพาะพระพักตร์ของพระมหากษัตริย์” พระองค์โปรดให้เปลี่ยนแบบเครื่องแต่งตัวเข้าเฝ้าทั้งชายและหญิงให้เป็นระเบียบเรียบร้อย คือ ให้ผู้ชายแต่งเต็มยศแบบเสื้อ ทวินิค (Tunic) ของฝรั่ง และต่อมาทรงดัดแปลงเป็นเสื้อนอกคอปิดมีตุ้มกลัดตลอดอก เรียกว่าเสื้อราชแปดแทน (Raj Pattern) แปลว่าแบบหลวง ส่วนผู้หญิงให้สวมเสื้อแขนยาว นุ่งโจง สวมถุงเท้า รองเท้า หุ้มส้นอย่างผู้ชายด้วย ทรงนำการไว้พระเกศายาวเป็นตัวอย่าง เลิกประเพณีตัดผมทรงมหาดไทย ผู้หญิงก็ทรงให้เลิกไว้ผมทรงปีกเปลี่ยนเป็นผมยาวแทน โดยทรงให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในกระทำให้เป็นตัวอย่างก่อน การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมดังกล่าว อาจดูเป็นเรื่องเล็กน้อยเมื่อล่วงมาถึงสมัยนี้ แต่เมื่อคิดถึงเหตุการณ์ในสมัยนั้นแล้ว ก็นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง “เสียง” ในการดำเนินงานอยู่มิใช่น้อย การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ทำให้ไทยเราสามารถเข้ากับฝรั่งได้สนิทสนมยิ่งขึ้น ไม่มีข้อแตกต่างที่ทำให้เขารังเกียจตั้งแต่ก่อน

นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดให้เปลี่ยนขนบธรรมเนียมประเพณีที่ ล้าสมัย
อื่น ๆ อีกด้วย เช่น โปรดให้นำปฏิทินสุริยคติแบบเกรกอเรียนมาใช้ เพราะ
เห็นว่าปฏิทินจันทรคติที่ใช้อยู่ก่อนนั้นแม้ว่าจำเป็นแก่กลุ่มชนกสิกรก็ดี แต่ไม่
สะดวกที่จะใช้ในเมื่อบ้านเมืองกำลังมีการติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้น ชื่อเดือน
ปฏิทินซึ่งต้องคิดเปลี่ยนใหม่ ก็เป็นภาษาบาลี และชื่อบอกเครื่องหมายจักรราศี
เช่น เมษายน (เมษา ในภาษาบาลีคือแกะตัวผู้) และตุลาคม (ตุลา ในภาษา
บาลีคือตราข้ง) ดังนั้นเป็นต้น คำว่าจุลศักราชที่ใช้อยู่ก็โปรดให้ยกเลิก และให้
ใช้รัตนโกสินทรศกแทน โดยเริ่มนับตั้งแต่ต้นรัชกาลที่หนึ่งแห่งพระบรมราช
จักรีวงศ์ ในปีพ.ศ. ๒๓๒๕ เชื่อว่า เหตุที่ทรงเปลี่ยนก็เพราะจุลศักราชเป็นของ
พม่า เป็นการแสดงอำนาจของประเทศนั้นเหนือกรุงศรีอยุธยาเมื่อสามร้อยปีก่อน

๔. การปฏิรูปการปกครอง

พระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบำรุ
งก่อรากฐานความเจริญให้แก่ประเทศไทย และทรงนำสยามรัฐนาวาฝ่ามรสุมแห่ง
ลัทธิล่าเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจยุโรปมาโดยราบรื่น จนไทยคงเป็นไทยอยู่
ได้ในบัดนี้ ล้วนเป็นเรื่องที่น่ามหัศจรรย์ถึงด้วยความสำเร็จอันยิ่งใหญ่และสำนึก
ในพระมหากรุณาธิคุณมิสิ้นสุด แต่พระราชกรณียกิจทุกประการที่ได้ทรงบำเพ็ญ
ได้ผลดีอย่างยอดเยี่ยมแก่ประเทศชาติย่อมมีรากฐานสืบเนื่องมาจากผลงานปฏิรูป
การเมืองและการปกครองเป็นเบื้องต้น เพราะถ้าพระองค์ปราศจากพระราชอำ
นาจในทางการเมืองและทางการปรับปรุงการปกครอง การวางระบบการบริหาร
ราชการแผ่นดิน มิได้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพสอดคล้องกับความเจริญแห่ง
ยุคสมัยแล้ว พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการเศรษฐกิจ การศึกษา การสาธารณสุข
และอื่น ๆ ทุกแง่มุมย่อมจะไม่ประสบผลสำเร็จเลย

การปกครองของไทยนั้นมีวิวัฒนาการมาเป็นลำดับดังนี้คือ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นแบ่งการปกครองออกเป็น 2 ฝ่าย คือฝ่ายพลเรือน มีหัวหน้าเรียกว่าสมุหนายก และฝ่ายทหารมีหัวหน้าเรียกว่าสมุหพระกลาโหม แต่ในทางปฏิบัติแล้วเมื่อเวลาถึงกิจสงคราม ทั้งฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหารต่างก็ต้องออกรบทำศึกสงครามเช่นเดียวกัน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขระเบียบการปกครองเสียใหม่ โดยทรงนำการปกครองทั้ง ๒ ฝ่ายมารวมกัน แล้วแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ ส่วน เรียกว่า จตุสดมภ์ มีเสนาบดีประจำรวม ๔ ตำแหน่ง มีอำนาจเท่าเทียมกัน ได้แก่

๑. กรมเมือง หรือ นครบาล
๒. กรมวัง หรือ ธรรมมาภิบาล
๓. กรมคลัง หรือ โกษาธิบดี
๔. กรมนา หรือ เกษตรธิการ

ส่วนตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกก็ยังคงไว้ ถือเป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี มีอำนาจเท่าเทียมกัน โดยทรงให้สมุหพระกลาโหมมีหน้าที่บังคับบัญชาราชการฝ่ายทหาร รวมทั้งหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด สมุหนายกหรือเสนาบดีมหาดไทยมีหน้าที่บังคับบัญชาราชการฝ่ายพลเรือนรวมทั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด จึงรวมมีเสนาบดีทั้งหมดเป็น ๖ ตำแหน่ง

การปกครองแบบจตุสดมภ์นี้ เป็นระเบียบการปกครองที่ใช้เป็นหลักในการบริหารประเทศตลอดมา จนถึงรัชกาลที่ห้า แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาเห็นว่า ระเบียบการปกครองนี้ได้ใช้มาเป็นเวลานานถึง ๔๐๐ กว่าปีแล้ว ดูออกจะไม่ใช่การเหมาะสมกับกาลสมัย ที่บ้านเมืองได้เจริญก้าวหน้ามาเป็นลำดับ นอกจากนี้พระองค์เองได้ทรงประสบอุปสรรคนานาประการ เกี่ยวกับการบริหารราชการแผ่นดิน เช่นในเรื่อง

การมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เรื่องที่เกี่ยวกับชาวต่างประเทศ และอื่น ๆ ทั้งนี้ พระองค์จึงทรงพยายามใช้พระวิจารณ์ญาณแก้ไขเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศเสียใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๖ จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีหลังจากที่ได้ทรงครองราชย์มาได้ ๒๐ ปีพอดี

งานวางรากฐานการปกครองชั้นแรกของพระองค์คือได้ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้นอย่างในต่างประเทศ แต่เรียกทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า เคาน์ซิล ออฟ สเตต (Council of State) พระองค์ทรงเป็นประธานและทรงตั้งขุนนางสามัญต่ำกว่าเสนาบดีเป็นที่ปรึกษา รวม ๑๒ ท่าน พระราชประสงค์ของพระองค์ก็เพื่อจะช่วยให้ช่วยพระองค์คิดทบทวนบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นไป ดังปรากฏในข้อความพระราชปรารภเรื่องประกาศตั้งเคาน์ซิล ออฟ สเตต เมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ตอนหนึ่งว่า “.....ครั้งนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการผลประโยชน์บ้านเมือง สิ่งใดที่จะเกิดขึ้น และการที่ยังรกรุงร่ามาแต่เดิมมากนั้น ถ้าจะทรงจัดการแต่พระองค์เดียวก็จะไม่สำเร็จไปได้ ถ้ามีคนช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว การซึ่งรกรุงร่ามาแต่เดิม ก็จะไ้ปลดเปลื้องไปที่ละน้อย ๆ ความดีความเจริญก็จะบังเกิดแก่บ้านเมือง.....” ต่อมาได้ทรงตราพระราชบัญญัติประกาศตั้ง ปริวิ เคาน์ซิล (Privy Council) คือที่ปรึกษาในพระองค์อีกอย่างหนึ่งด้วย

อย่างไรก็ดีสภาที่ปรึกษาทั้ง ๒ นี้ ก็ได้ทำให้เกิดผลดีดังพระราชประสงค์ พระองค์จึงทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขใหม่ ได้ทรงนำประเพณีการปกครองของไทยและต่างประเทศมาศึกษาประกอบกัน ในที่สุดทรงพิจารณาเห็นว่างานของเสนาบดีทั้งหมด ๖ ตำแหน่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้น เมื่อถึงเวลาปฏิบัติจริง ๆ แล้วก็มีได้คงที่ หากเกี่ยวข้องกั้วกายและปะปนกันไปหมด ดังพระราชดำรัสที่ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดินว่า “.....การซึ่งแบ่งฝ่ายพลเรือน ฝ่ายทหาร ซึ่งดูเหมือนว่าน่าที่ฝ่าย

พลเรือนจะอยู่รักษาพระนคร ฝ่ายทหารจะเป็นผู้ไปทัพ กลับกลายเป็นไปทัพ เหมือนกันทั้งสองฝ่ายนี้ เพราะงานปะปนกัน เพราะฉะนั้นราชการในกรมมหาดไทย กรมกลาโหม จึงต้องมีทั้งการทัพศึก ทั้งการที่จะรักษาทำนุบำรุงบ้านเมือง แลการเก็บส่วยเก็บบรรณาการ แลการที่จะระงับคดีความต่าง ๆ ปนกันอยู่ในหน้าที่ จึงเป็นการมากเหลือสิ้น ทำการไปไม่ใคร่ตลอดทุกสิ่งทุกอย่างได้.....”

ด้วยพระราชดำริดังกล่าวนี้ พระองค์จึงได้ทรงแบ่งงานบริหารราชการแผ่นดินออกเป็น ๑๒ กระทรวง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงตั้งคณะเสนาบดีใหม่ทั้งหมด ๑๒ ตำแหน่ง สำหรับเป็นผู้บังคับบัญชาการในงานของแต่ละกระทรวงที่ทรงจัดตั้งขึ้น ประกอบด้วย

๑. กระทรวงมหาดไทย มีหน้าที่ว่าการบังคับบัญชาฝ่ายพลเรือนทั่วราชอาณาจักร
๒. กระทรวงกลาโหม มีหน้าที่ว่าการบังคับบัญชาฝ่ายการทหาร
๓. กระทรวงกรมท่า มีหน้าที่ว่าการบังคับบัญชาด้านการค้าและการติดต่อกับต่างประเทศ
๔. กระทรวงวัง มีหน้าที่ว่าการในกิจการที่เกี่ยวข้องกับราชการในองค์พระมหากษัตริย์
๕. กระทรวงเกษตรราษราช มีหน้าที่ดูแลการเพาะปลูกและการค้าขายป่าไม้รวมทั้งบ่อแร่ธาตุ
๖. กระทรวงนครบาล มีหน้าที่ว่าการควบคุมตำรวจนครบาลและภูธร ทำบัญชีคนนักโทษ
๗. กระทรวงคลัง มีหน้าที่เก็บภาษีอากร และเงินรับจ่ายของแผ่นดิน

๘. กระทรวงยุติธรรม มีหน้าที่ตรวจจัดการในกรม ทหารบก ทหารเรือ
๙. กระทรวงมูรธาธร มีหน้าที่รักษาราชลัญจกร พระราชกำหนดกฎหมาย และหนังสือราชการทั้งปวง
๑๐. กระทรวงยุติธรรม มีหน้าที่บังคับบัญชาศาลและพิจารณาพิพากษาคดี
๑๑. กระทรวงโยธาธิการ มีหน้าที่ตรวจตราการก่อสร้าง ทำถนนขุดคลอง และการช่างทั่วไป ทั้งการไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ และรถไฟ
๑๒. กระทรวงธรรมการ มีหน้าที่บังคับบัญชางานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเล่าเรียน และการศาสนาด้วย

การที่ทรงแบ่งการปกครอง ๑๒ กระทรวงนี้ ก็เพื่อให้ราชการแผ่นดินดำเนินไปด้วยความสะดวกยิ่งขึ้น เป็นการโอนพระราชอำนาจในการปกครองแผ่นดินให้เฉลี่ยไปแก่เสนาบดีทุกกระทรวง กรม และกอง เป็นการฝึกคนให้รู้จักงานของแผ่นดิน ตั้งแต่ตำแหน่งสูงลงไปจนถึงตำแหน่งต่ำ ให้ราษฎรได้มีส่วนรู้เห็นในการปกครอง ซึ่งเท่ากับว่าพระองค์ได้ทรงวางรากฐานการปกครองระบอบประชาธิปไตยไว้ด้วย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๓ ได้ทรงจัดการปรับปรุงแก้ไขงานของกระทรวงต่าง ๆ ตลอดจนเรื่องการปกครองในส่วนภูมิภาคให้เป็นระเบียบเรียบร้อย โปรดให้จัดแบ่งการปกครองออกเป็นมณฑลเทศาภิบาล รวมทั้งสิ้น ๑๘ มณฑล มีสมุหเทศาภิบาลทำหน้าที่ควบคุมดูแล ต่อจากนั้นจึงแบ่งออกเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านตามลำดับ

นอกจากจะทรงตั้งเสนาบดีให้ทำงานต่างพระเนตรพระกรรณถึง ๑๒ ตำแหน่งแล้ว พระองค์ยังได้ทรงเอาใจใส่สอดส่องในความเป็นอยู่และทุกข์สุขของราษฎรของพระองค์อยู่เสมอ และทรงกำชับให้ข้าราชการทำงานในหน้าที่เพื่อความผาสุกของราษฎรทั้งจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ความว่า

“.....ด้วยมีจดหมายที่ ๑๑๕/๖๔๔๒ มาว่าด้วยเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม เวลาพลบค่ำ อ้ายพ่วงผู้เดียวลงเรือสำปั้นออกมาจากสวนนายเงิน ตำบลคลองบางจาก มีอ้ายผู้ร้ายพันอ้ายพ่วงมีบาดแผลฉกรรจ์ อ้ายพ่วงขาดใจตาย เห็นว่าการที่มีอันตรายเป็นแก่นไปมาในกลางน้ำเช่นนี้ เป็นเหตุที่จะกล่าวได้ว่าเจ้าพนักงานไม่มั่นคงในการที่จะรักษาชีวิตและทรัพย์สินสมบัติของราษฎรซึ่งขึ้นล่องไปมาซื้อขายกันอยู่ในกรุงนี้ ให้กรมพระนครบาลบังคับอำเภอละโปติส เจ้าหน้าที่สืบเอาตัวอ้ายคนร้ายให้จงได้.....”๑

งานปฏิรูปการเมืองและการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นพระราชกรณียกิจที่ยิ่งใหญ่ในรัชสมัยของพระองค์ เพราะต้องทรงต่อสู้ฟันฝ่าอุปสรรคด้วยพระปัญญาบารมี และพระวิริยะบารมีอย่างแรงกล้า สมดังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในคำนำของหนังสือเรื่อง พระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ความว่า

๑. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๔-๒๔๓๕ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี หน้า ๒๒๓

“.....การเปลี่ยนแปลงการปกครองจากแบบเดิม เป็นตั้ง
กระทรวง 12 กระทรวงนี้ ต้องนับว่าเป็นการเปลี่ยน
แปลงอย่างใหญ่หลวง ซึ่งเรียกได้อย่างถูกต้องตามธรรมดา
ว่า “พลิกแผ่นดิน” ถ้าจะใช้ภาษาอังกฤษก็ต้องเรียกว่า
“Revolution” ไม่ใช่ “Evolution”

การเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงนี้ มีน้อยประเทศ
นักที่จะสำเร็จไปได้โดยราบคาบ ปรากฏจากการจลาจล
หรือจะว่าไม่มีเลยก็เกือบจะว่าได้ ประเทศญี่ปุ่นได้มีการ
เปลี่ยนแปลงการปกครองอย่าง “พลิกแผ่นดิน” เหมือน
ประเทศสยาม แต่หาได้ดำเนินการไปได้โดยสงบราบคาบ
เหมือนอย่างประเทศสยามไม่ ยังต้องมีการจลาจลในบ้าน
เมือง เช่นมีซบถสัทซุม่า (Satsuma Rebellion) เป็นต้น

การที่ประเทศสยามได้เปลี่ยนแปลงวิธีปกครองอย่าง
“Revolution” ได้ โดยไม่ต้องมีใครต้องเสียเลือดเนื้อแม้
แต่หยดเดียวครั้งนี้ ต้องนับว่าเป็นมหัศจรรย์ เป็นโชคดี
ของประเทศสยามเป็นอย่างยิ่ง การเปลี่ยนแปลงอย่างนี้
ย่อมขัดกับประโยชน์ของคนบางจำพวก จึงยากนักที่จะ
สำเร็จไปได้โดยสงบราบคาบ

ที่การเปลี่ยนแปลงอย่างนี้สำเร็จไปได้ในประเทศ
สยามโดยราบคาบเพราะ “Revolution” ของเรานั้น
สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงริเริ่มประกอบทั้งสมเด็จพระ
เจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ทรงพระปรีชาสามารถยิ่ง
กว่าผู้ใดหมกในเวลานั้น ทั้งทรงมีพระราชอัธยาศัยละมุน
ละม่อม ทรงสามารถปลุกความจงรักภักดีในชนทุกชั้นที่
ได้เข้าเฝ้าใกล้ชิดพระองค์แม้แต่ครั้งเดียว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเล็งเห็นการ
 ภายหน้าอย่างชัดเจน และทรงทราบการที่ล่วงไปแล้วเป็น
 อย่างดี ได้ทรงพระราชดำริตรองโดยรอบคอบ ได้ทรง
 เลือกประเพณีการปกครองทั้งของไทยเราและของชาว
 ต่างประเทศ ประกอบกับด้วยพระปรีชาญาณอันยอดเยี่ยม
 ได้ทรงจัดการเปลี่ยนแปลงวิธีปกครองเป็นลำดับมาล้วน
 เหมาะกับเหตุการณ์ และเหมาะสมกับเวลาไม่ช้าเกินไป
 ไม่เร็วเกินไป.....”

แม้จะทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่
 พระองค์ก็ไม่ได้ทรงคิดรวมอำนาจไว้เลย ได้ทรงส่งเสริมประชาธิปไตย ถึงกับมี
 พระราชดำรัสจะสละราชสมบัติ เมื่อพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษาบริบูรณ์ ทรง
 ตระเตรียมซื้อที่ดินที่ซานฟรานซิสโกทางเหนือ ปลูกพระราชวังเรือนไม้สองชั้นพระ
 ราชทานนามว่า “พญาไท” เป็นที่ซึ่งทรงตระเตรียมจะเสด็จไปพักอยู่กับสมเด็จพระ
 พระบรมราชินีนาถเมื่อเสด็จออกจากราชสมบัติ ได้เคยมีพระราชดำรัสว่า “...เรา
 จะไม่เป็นเจ้าแผ่นดินตลอดชีวิต เราจะเป็นพ่อพระเจ้าแผ่นดิน.....” นักประวัติ-
 ศาสตร์ชาวต่างประเทศที่ได้เขียนเรื่องเกี่ยวกับประเทศไทยได้สรรเสริญงานปก-
 ครองของพระองค์ไว้ว่า “.....พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 เป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามองค์แรกที่ยอมรับว่า พระราชภารกิจของพระเจ้า
 แผ่นดินนั้นมีใช้การปกครองเพื่อพระองค์เอง แต่ต้องเป็นไปเพื่อผลประโยชน์
 ของพสกนิกรของพระองค์¹ และอีกตอนหนึ่งที่กล่าวถึงการปฏิรูปการปกครอง
 ทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาคของพระองค์ไว้ว่า “.....การนำพระราชอำนาจ

1. Virginia Thompson : **Thailand : The New Siam** P. 47 “Chulalongkorn was the
 first Siamese King to admit that his duty was to rule not for himself
 but in the interest of his people.....”

เข้ามาสู่ศูนย์กลางซึ่งในที่สุดได้ทำให้ระบอบศักดินาสลายไปในั้น เป็นผลสำเร็จอันยิ่งใหญ่และแสดงถึงความคิดอันกว้างขวางของพระองค์ในการทำ ความเจริญสมัยใหม่ให้แก่ประเทศ.....”¹

๕. การทะนุบำรุงเศรษฐกิจของประเทศ

คงไม่มีผู้ใดปฏิเสธคำกล่าวที่ว่า เศรษฐกิจเป็นหัวใจของการพัฒนาประเทศ บ้านเมืองจะดำรงความเป็นปกติสุขมิได้ ถ้าฐานะทางเศรษฐกิจของชาติไม่อยู่ในสภาพมั่นคง ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงพยายามจัดระเบียบและวางระบอบเศรษฐกิจในรูปแบบใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับกาลสมัยในขณะนั้น แต่ย่อมกล่าวได้ว่าพระราชกรณียกิจในด้านนี้ของพระองค์นั้น มีรากฐานมาจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงเป็นพระปฐมพัฒนากรของประเทศไทยนั่นเอง หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดประตูประเทศและทรงยอมลงพระนามในสัญญาพระราชไมตรีทางการทูตและการค้ากับคณะทูตอังกฤษ ซึ่งมีเซอร์จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) เป็นหัวหน้าคณะอย่างชื่นชม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ แล้ว ผลจากการทำสัญญานี้ทำให้ไทยได้ยกเลิกกฏและภาษีต่างๆ สร้างระบบภาษีขึ้นใหม่ชัดเจนรายได้ที่ขาดไป การค้าขายกับประเทศอังกฤษได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ต่อมาก็มีการทำสัญญาทางพระราชไมตรีแบบนี้กับประเทศอื่นๆ อีก เมื่อธุรกิจเจริญขึ้นความรุ่งเรืองมั่งคั่งก็ย่อมติดตามมาด้วย

เซอร์ จอห์น บาวริง ได้เขียนเล่าถึงกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีแก่ท่าน ในเรื่องของการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสิ่งต่างๆ ไว้อย่างน่าฟังว่า

1. Virginia Thompson : op cit., P. 46 “.....This centralization that finally broke the feudality was the most effective and far-reaching of any of Chulalongkorn's schemes of modernization.

“.....เปรียบเหมือนชายสองคนเดินทางออกจากป่า ได้แบกปอซึ่งเป็นของหยาบเกิดขึ้นจากป่ามาด้วยกัน ครั้นเดินทางมาพบที่ที่มีของมีราคามากกว่า เช่นฝ้าย คนโง่ก็ยังคงแบกปอเดินต่อไป ส่วนคนฉลาดก็คิดแลกปอกับฝ้ายซึ่งเป็นของมีราคาเสีย เมื่อเดินทางต่อมาพบที่ ๆ มีไหมอันเป็นของมีราคาสูงไปกว่าฝ้ายอีก คนฉลาดก็แลกเอาไหมเสียอีก ส่วนคนโง่ก็ยังไม่ทิ้งปอ ซึ่งนอกจากจะมีราคาน้อยแล้วยังหนักมากต่อไป พอมาถึงปลายทาง คนโง่นั้นนอกจากจะเหนื่อยหอบแล้วยังไม่มีราคา ฝ้ายคนฉลาดนอกจากจะแบกของเบา เดินมาสบายๆ แล้ว ของที่แบกมา ยังมีราคาสูงด้วย.....”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรับปรุงระเบียบการเก็บภาษีให้รัดกุมยิ่งขึ้น โปรดให้จัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ เพื่อเก็บรายได้ภาษีอากรของแผ่นดินมารวมไว้แห่งเดียวกัน ต่อมาได้ยกขึ้นเป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ การเก็บภาษีอากรแบบใหม่นั้น ทรงกระทำโดยแต่งตั้งข้าหลวงคลังไปประจำทุกมณฑลและจังหวัด เพื่อทำหน้าที่เก็บภาษีอากรจากราษฎรโดยตรง แล้วรวบรวมรายได้ทั้งหมดส่งมาไว้ ณ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ อนึ่งในการเก็บภาษีอากรก็ทรงวางพิทักษ์อัตราเสมอภาคกัน ราษฎรไม่ต้องเสียอากรมากนักอย่างล้นคั่งแต่ก่อน ปรากฏผลว่ารัฐบาลเก็บภาษีได้มากกว่าเดิม ส่วนนายอากรหรือเจ้าภาษีที่เคยประมูลผูกขาดอากรผลประโยชน์จากรัฐบาลก็น้อยลงเป็นลำดับ มีพระราชดำริว่าอากรบ่อนเบี้ยที่เก็บจากราษฎรเล่นห่วย ถั่ว และโป้นั้น แม้จะเป็นรายได้ส่วนหนึ่งของแผ่นดิน แต่ทรงเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นการพนัน ทำให้เสียทรัพย์ และการหมกมุ่นในการพนันก็ทำให้ไม่เป็นอันทำมาหากิน พระองค์จึงทรงพยายามปิดโรงห่วยต่างๆ

ซึ่งมีอยู่บริบูรณ์ให้ลดน้อยลงทุกที พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงประกาศให้เลิกบ่อนเบี้ย
ในปีรุ่งขึ้นทรงกำหนดให้ลดบ่อนเบี้ยลงจาก ๔๐๓ บ่อน (จำนวนบ่อนเบี้ยใน
กรุงเทพ ฯ รวมแขวงนนทบุรี) เหลือเพียง ๖๗ บ่อน ปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ลดลงคง
เหลือบ่อนของหลวง ๑๖ บ่อน และในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็เหลือโรงบ่อนเบี้ยใน
ในกรุงเทพ ฯ อยู่เพียง ๙ บ่อนเท่านั้น เงินรายได้ที่เพิ่มขึ้นได้ทรงนำมาวางพิทักษ์
อัตราเงินเดือนให้แก่ข้าราชการ ตามตำแหน่งเป็นที่แน่นอนแทนเงินเบี้ยหวัดที่
จ่ายแต่เดิม และยังพระราชทานเบี้ยบำนาญแก่ข้าราชการ เพื่อเป็นเครื่องเลี้ยง
ชีพเมื่อรับราชการไม่ได้แล้ว พระองค์ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลิก
ระบบการเกณฑ์แรงงานกรมกรมนาทำงานให้เจ้านายอีกด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการจัดทำ
งบประมาณแผ่นดินขึ้นเป็นครั้งแรก อันเป็นแบบฉบับที่จะต้องทำงบประมาณ
แผ่นดินสืบมาทุกปี สิ่งสำคัญที่จะต้องกล่าวถึงน้ำพระทัยของพระองค์ในเรื่อง
การเงิน คือ พระองค์ได้ทรงแยกการเงินส่วนพระองค์และส่วนแผ่นดินออกจาก
กันโดยเด็ดขาด เงินส่วนแผ่นดินก็ใช้ทะนุบำรุงแผ่นดิน พระราชทรัพย์ส่วน
พระองค์ก็ทรงจับจ่ายใช้ให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดินอีกด้วย พระองค์ทรง
ถือว่าทรัพย์นั้นเป็นส่วนที่ราษฎรถวายให้ ฉะนั้นจึงต้องจ่ายไปในทางที่ราษฎร
ได้รับประโยชน์มากที่สุด ดังพระบรมราโชวาทพระราชทานแก่พระราชโอรส
ในการที่เสด็จไปศึกษา ณ ต่างประเทศ ว่า

“.....เงินทองที่จะใช้สอยในค่ากินอยู่แห่งหม่อมหรือใช้สอย
เบ็ดเสร็จทั้งปวง จงเขม็ดเขมิใช้แต่เพียงพอที่อนุญาต
ให้ใช้ อย่าทำใจโตมือโตสุ่ยสุ่ย โดยถือตัวว่าเป็นเจ้า
นายมั่งมีมาก หรือถือว่าพ่อเป็นเจ้าแผ่นดินมีเงินทอง
ถมไป.....จงนึกไว้ให้เสมอว่า เงินทองที่แลเห็นมากมาย
ไม่ได้เป็นของหามาได้โดยง่ายเหมือนเวลาที่จ่ายไปง่ายนั้น
เลย.....เงินที่พ่อได้หรือลูกได้เพราะพ่อฉัน ก็เพราะ

อาศัยที่พ่อเป็นผู้ทะนุบำรุงรักษาบ้านเมืองและราษฎรผู้
เป็นเจ้าของทรัพย์สินนั้นก็เฉลี่ยเรียวยากันมาให้ เพื่อจะให้
เป็นกำลังที่จะหาความสุขคุ้มกับค่าที่เหน็ดเหนื่อย ที่ต้อง
รับการในตำแหน่งอันสูง ก็เป็นผู้รักษาความสุขของเขา
ทั้งปวง เงินนั้นไม่ควรจะมาจำหน่ายในการที่ไม่เป็น
ประโยชน์ ไม่เป็นเรื่อง และเป็นการไม่มีคุณ.....”

การเงินในรัชสมัยของพระองค์ได้ขยายตัวออกไปมาก เพราะการค้าขาย
ได้กว้างขวางขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ได้มีการทำสัญญาพระราชไมตรีกับต่างประเทศ
มากขึ้น พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปิดโรงงานปณิธิการขึ้น
ใหม่โดยสั่งเครื่องทำเงินตรามาจากประเทศอังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๔๑๙ เพื่อทำ
เงินตราให้พอแก่ความต้องการของตลาด และใน พ.ศ. ๒๔๒๒ ก็ได้ทรงปรับ
ปรุงหน่วยเงินปลัดใหม่ โดยให้ยกเลิกเงินเหรียญเฟื้อง เสี้ยว อัฐ และโสฬส
และใช้อัตราทศนิยมแทน คือให้หลักสิบ เป็นเหรียญ นับเป็นเรื่องสำคัญทำให้
ตลาดเงินได้รับความสะดวกขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ โปรดให้ทอนบัตรขึ้นใช้
เรียกว่าอัฐกระดาษ และต่อมาก็ได้ทรงตราพระราชบัญญัติธนบัตรและจัดตั้ง
กรมธนบัตรขึ้นในกระทรวงพระคลัง ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๕ สถานะการเงิน
ของโลกได้รับความกระทบกระเทือนจากการที่ได้มีการค้นพบแร่เงินกันมาก
ค่าของเงินบาทได้ตกต่ำลง ดังนั้นในวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ จึงโปรด
ให้ตราพระราชบัญญัติมาตราทองคำขึ้น ตามพระราชบัญญัตินี้กำหนดให้มีเหรียญ
กษาปณ์ทองคำราคา ๑๐ บาทขึ้น และให้ตั้งเงินทุนสำรองขึ้นส่วนหนึ่งสำหรับ
รักษาค่าแลกเปลี่ยนระหว่างเงินตราไทยกับเงินตราต่างประเทศไว้ให้ยืนที่มั่นคง
โดยผลของพระราชบัญญัตินี้ ทำให้ค่าของเงินตราไทยเข้าสู่อัตราแลกเปลี่ยนเดิม
คือ ๑๓ บาทต่อ ๑ ปอนด์

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ประชุมพระบรมราโชวาทและพระโอวาท พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิง อังสุมาล เกษมสันต์ สุทธิสารการพิมพ์
พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๓๖-๓๗

อนึ่ง เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้นิติบุคคลจัดตั้งธนาคารสยามกัมมาจล คือ ธนาคารไทยพาณิชย์ในปัจจุบันนี้ นับว่าเป็นธนาคารแห่งแรกในประเทศไทยที่ ตั้งขึ้นด้วยจำนวนทุนของคนไทย เพื่อช่วยเหลือในการพาณิชย์ของบ้านเมือง ผลจากการที่ทรงทะนุบำรุงเศรษฐกิจของประเทศ ทำให้มีเงินเหลือสำหรับใช้จ่าย เพื่อความเจริญวัฒนาของชาติในด้านอื่นอีกหลายด้าน โดยเฉพาะในด้านการ คมนาคมและการก่อสร้างสิ่งสาธารณูปโภค ที่ปรึกษาการคลังชาวต่างประเทศที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจ้างมา ก็ได้เขียนบันทึกรายงานสภาวะเศรษฐกิจ ของไทยในสมัยของพระองค์ไว้ว่า ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๔๓ รายได้ ของรัฐบาลสูงกว่ารายจ่ายถึง ๓ ล้านบาท รัฐบาลเวลานั้นไม่มีหนี้เลย งบประมาณ ในปีถัดไปซึ่งจะรายได้สูงกว่ารายจ่ายเพียง ๓๓๐,๐๓๔ บาท แต่ถึงเวลาจริงกลับ ได้สูงถึง ๓,๗๗๐,๕๔๐ บาท รัฐบาลมีรายได้ยอดจากภาษีที่นา ภาษีปลา ภาษีไม้ ตีบก อากรศาล และอื่นๆ รายงานฉบับสุดท้ายของนายวิลเลียมสัน (Williamson) ถวายเสด็จในกรมจันทบุรีเสนาบดีคลัง รายได้ใน พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๕๓ ถึงเกิน ๖๐ ล้านบาท เปรียบเทียบกับ ๓๐ ล้านบาทใน พ.ศ. ๒๔๔๓ รายได้จึงสูงกว่า รายจ่ายถึง ๓,๘๓๔,๗๘๒ บาท อัตราแลกเปลี่ยนเงินอยู่ในระดับดี ราคาสินค้า ขาออกสูงกว่าสินค้าขาเข้าถึง ๔๐,๗๐๒,๔๙๓ บาท แสดงให้เห็นว่าชาติไทยอยู่ใน เวลาที่มั่งคั่งสมบูรณ์ทั้งในทางการค้าและการเงิน นักประวัติศาสตร์ชาวต่าง ประเทศซึ่งได้กล่าวถึงพระองค์ว่า เสด็จขึ้นครองราชย์ในเวลาที่สยามยังล้าหลัง เป็นที่สุด ไม่มีแม้แต่ระบบเศรษฐกิจที่จริงจัง ก็ได้กล่าวสรรเสริญพระองค์ไว้ว่า พระองค์สามารถสร้างประเทศให้ทันสมัยโดยมิได้ทำให้ราษฎรเป็นหนี้หรือเพิ่ม ภาษีแต่อย่างใดเลย ¹

1. Virginia Thompson ; op cit., p.47 ".....On his accession he found Siam in most ways still a primitive oreintal country, with no real financial system.....he created a modern state without a big public debt or imposing heavy taxes"

๖. การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาล

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระราชบิดา ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ นั้น แม้ว่าเรื่องของตัวบทกฎหมายต่าง ๆ จะได้มีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงกันบ้างแล้ว ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สืบเนื่องจากการทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีทางการทูตและการค้ากับต่างประเทศ แต่ถึงกระนั้นแนวความคิดและสภาพการณ์ทางสังคมของไทย เกี่ยวกับเรื่องกฎหมายก็ยังมิได้เปลี่ยนแปลงไปมากมายเท่าใดนัก หมอสมิท (Smith) นักสอนศาสนาชาวอเมริกัน ที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยในสมัยนั้น ได้เขียนบันทึกไว้ว่า สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญเมื่อเริ่มเสด็จขึ้นครองราชย์ คือ ประเทศไทยยังไม่มีประมวลกฎหมายที่ถูกต้องและแน่นอนเลย¹ และเนื่องจากความไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยทางกฎหมายและการศาลนี้เอง ทำให้ประเทศไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต อันเป็นเอกราชทางการศาลของเรา ให้แก่ชาวต่างประเทศที่เข้ามาทำสนธิสัญญาทางการทูตและการค้า เพราะชาวต่างประเทศไม่ยอมรับนับถือกฎหมายไทยว่าเสมอกับกฎหมายของอารยประเทศ ดังที่เซอร์จอห์น บาวริง ได้บันทึกไว้ในคราวที่เข้ามาทำสนธิสัญญากับไทยในปี พ.ศ. ๒๓๔๘ ว่า “..... ในประเทศซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดนั้น เป็นที่สังเกตได้ชัดแจ้งว่า คณะผู้พิพากษาและอำนาจนิติบัญญัติ ไม่ค่อยเป็นหลักประกันความปลอดภัยได้อย่างเพียงพอนัก บางครั้งพระราชปราณนาที่จะเข้าแทนที่ความยุติธรรม และส่วนมากอำนาจที่จะเข้าแทรกแซงในการปฏิบัติงานของคณะผู้พิพากษานั้น เป็นของราชตระกูลสูงศักดิ์ ผู้มีตำแหน่งหน้าที่สูงและทรงอิทธิพล.....”²

1. Malcolm Smith : A Physician at the Court of Siam, P. 85, “..... There was no fixed code of laws.....”

2. John Bowring: The kingdom and the Penal of Siam Vo.1 P.170.

นอกจากนี้ เซอร์ จอห์น บาวริง ยังได้บันทึกข้อความที่เป็นจริงยิ่งไว้ อีกตอนหนึ่งว่า กฎหมายเป็นสิ่งที่อยู่ท่ามกลางความรุ่งเรืองสูงสุด และเป็น พยานหลักฐานทางภาคปฏิบัติของความร่วมมืออารยธรรม และความเจริญก้าวหน้า ของประเทศ ซึ่งนับว่าตรงตามสภาพความเป็นจริงของประเทศไทย ในสมัยพระ บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างไม่มีผิดเพี้ยน เพราะประเทศไทยยังมีความ บกพร่องทางด้านกฎหมายอยู่มาก ที่มีอยู่เดิมก็ล้าหลังและป่าเถื่อน กล่าวคือ ระบบกฎหมายไทยดั้งเดิมที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวง ซึ่งเป็นประมวล กฎหมายที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้จัดทำขึ้นนั้น มีบท บัญญัติถึงโทษแก่ผู้กระทำความผิด ล้วนแล้วแต่นำหาวาศเสียวสยดสยองทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิธีการที่เรียกว่าจารีตนครบาล เช่น การตอกเล็บ บีบขมับ จึง ทำให้แสงแห่งอารยธรรมและความเจริญของประเทศค่อยรัศมีลง

ด้วยเหตุผลดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรง เห็นความจำเป็นที่จะต้องหาทางแก้ไขปรับปรุงกฎหมายและการศาลของไทยให้ เป็นที่ยอมรับนับถือของชาวต่างชาติให้ได้ โดยมีได้ทรงห่วงโบราณราชประเพณีที่ให้อำนาจอันสูงสุดแก่พระเจ้าแผ่นดิน ทั้งนี้เพราะทรงเห็นแก่ความเจริญ ของชาติบ้านเมืองเป็นสำคัญ ทั้งความในพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครอง แผ่นดินตอนหนึ่งว่า

“..... พระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามนี้ ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใด ด้วยเหตุนี้ ถือว่าเป็นที่ล้นพ้น ไม่มีข้อสิ่งอันใดหรือผู้ใดจะเป็นผู้บังคับ ขัดขวางได้ แต่เมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติกการอันใดก็ต้องเป็นไปตามทางที่ สมควรและที่เป็นยุติธรรม การเรียกพระนามว่าเจ้าชีวิต ซึ่งเป็นที่หมายว่ามีอำนาจอันจะฆ่าคนให้ตายโดยไม่มี ความ

ผิดอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ซึ่งความจริงสามารถจะทำได้แต่
ไม่เคยทำเลย.....”๑

งานปฏิรูปกฎหมายไทยชิ้นแรกคือการที่ทรงสถาปนากระทรวงยุติธรรม
ขึ้น เมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ เพื่อจัดวางระบบการศาลยุติธรรมขึ้น
ใหม่ และให้ว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญทางกฎหมายฝ่ายตะวันตกมาเป็นที่ปรึกษา
กฎหมายเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีทั้งชาวอังกฤษ ฝรั่งเศส เบลเยียม ญี่ปุ่นและ
ลังกา ในขณะที่เดียวกันเสด็จในกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์พระโอรส ก็ทรงเป็น
กำลังสำคัญในการชำระสะสางพระราชกำหนดกฎหมายใหม่ทั้งหมด - วิธีพิจารณา
โจรผู้ร้ายตามจารีตนครบาลได้รับการยกเลิกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ในระหว่างหัว
เลี้ยวหัวต่อนั้น ก็ได้มีการตรากฎหมายขึ้นบังคับเป็นจำนวนไม่น้อย เช่น พระ
ราชบัญญัติหมิ่นประมาท พระราชกำหนดว่าด้วยการข่มขืนร่วมประเวณีประกาศ
ลักษณะฉ้อ โดยเฉพาอย่างยิ่งกฎหมายลักษณะอาญาที่ได้ประกาศใช้เป็น
กฎหมายเมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ นั้น นับได้ว่าเป็นประมวลกฎหมาย
อาญาฉบับแรกของไทย บทบัญญัติของกฎหมายลักษณะอาญาทั้ง ๓๔๐ มาตรา
เป็นบทบัญญัติที่สั้น กระชับรัดและเข้าใจง่ายสะดวกแก่ผู้ใช้ กฎหมายลักษณะ
อาญานี้ใช้บังคับมาเกือบถึงศตวรรษ

ต่อมาได้ มีการตรวจชำระและปรับปรุงแก้ไขกฎหมายอย่างกว้างขวาง
ได้ มีการจัดตั้งคณะกรรมการขึ้นใหม่อีกคณะหนึ่ง อันประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิ
ทางกฎหมาย ทั้งไทยและต่างประเทศเป็นกรรมการ เพื่อทำหน้าที่จัดทำ
ประมวลกฎหมายแพ่ง ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาและพระ -
ธรรมานุศาลยุติธรรม และยัง ได้ มีการปฏิรูปภาษากฎหมายไทยในตัวบท
กฎหมาย ดังพระราชดำรัสว่า “..... อนึ่งเป็นการจำเป็นที่จะต้องแต่งกฎหมายไว้

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการ
เปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระองค์ทรงแสดงพระบรมราชานุญาตแก้ไขการ
แผ่นดิน หน้า ๑๐๖-๑๐๘

โดยถ้อยคำอันชัดเจนและแน่นอนว่า สิ่งใดชอบด้วยกฎหมาย สิ่งใดผิด เพื่อว่า
จะได้ มีทางที่ส่งสายผูกมัดถึงกันด้วยถ้อยคำที่แปลความประสงค์ของกฎหมาย
นั้นอย่างน้อยที่สุดจะมีได้.....”^๑

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระองค์ยังได้ทรงสถาปนาโรงเรียนกฎหมาย
เป็นการภายในและยกขึ้นเป็นโรงเรียนหลวงในกระทรวงยุติธรรม เมื่อ พ.ศ.
๒๔๔๕ ทรงส่งนักเรียนไทยไปศึกษาวิชากฎหมายในทวีปยุโรปอีกเป็นจำนวน
มาก พระยามหิธร (Dr. Tokichi Masao) เนติบัณฑิตญี่ปุ่นซึ่งได้มารับราชการ
เป็นที่ปรึกษากฎหมายในกระทรวงยุติธรรม และเป็นกรรมการร่างกฎหมาย
ลักษณะอาญาผู้หนึ่ง กล่าวเปรียบเทียบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่-
หัวเสมอด้วยพระเจ้าจักรพรรดิซัดนิเยนแห่งกรุงโรม และพระเจ้าโนโปเลียน
มหาราชแห่งกรุงฝรั่งเศส ในพระอัจฉริยภาพเกี่ยวกับการประมวลกฎหมายขึ้น
ในแผ่นดินของแต่ละพระองค์^๒

เหนือสิ่งอื่นใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพยายาม
ที่จะปลดพันธกรณีจากต่างประเทศ ซึ่งเรียกว่า สภาพนอกอาณาเขต ซึ่งใน
ทางปฏิบัตินั้น หมายความว่า บรรดาคนในบังคับ^๓ ของต่างประเทศที่ได้ทำ
สนธิสัญญากับประเทศไทย เมื่อกระทำความผิดใดๆ ไม่ต้องรับการพิจารณา
จากศาลในประเทศไทย หากให้เป็นหน้าที่ของศาลกงสุลของต่างประเทศเหล่านั้น
การทั้งนี้ไม่สู้จะเป็นคุณประโยชน์แก่คนในบังคับของต่างประเทศที่ปฏิบัติ
ตนตามกฎหมายของบ้านเมืองนัก แต่ก็มีคนบางพวกที่ชอบหลีกเลียงกฎหมาย
และกงสุลต่างประเทศบางคนก็คอยโอกาสหาชื่อเสียงให้แก่ประเทศของตน ให้
ความคุ้มครองแก่ผู้กระทำความผิด เป็นผลเสียหายแก่ประเทศไทย เป็นเหตุให้เกิด

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
และพระมวงกุฎเกล้าฯ หน้า ๘๖

๒. Tokichi Masao : The New Penal Code of Siam, Yale law Journal, Vol. 18
December 1909 p. 85

๓. ถ้าว่าคนในบังคับ หมายความว่า คนที่จัดทะเบียนขอมตัวเป็นคนในสัญชาติของต่างประเทศ ทั้งนี้
เพื่อหวังผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นสำคัญ

ความระหองระแหงขัดแย้งกันระหว่างกงสุลเหล่านี้กับเจ้าหน้าที่ของไทยตลอดมา ในขณะนั้นอังกฤษมีคนในบังคับที่มีเชื้อชาติอินเดีย มลายู และจีนที่เกิดในมลายู เป็นจำนวนมาก ทำมาหากินอยู่ในประเทศไทย คนในบังคับกับฝรั่งเศสก็มีอยู่ ไม่น้อย แล้วยังมีคนในบังคับฮอลันดาและโปรตุเกสรวมอยู่ด้วย นอกจากนี้ผู้ ใจที่ประสงค์จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของประเทศที่มีสนธิสัญญากับ ไทยก็ ย่อมทำได้อีกด้วย จึงมีกรณีที่คนจีนจำนวนมากที่หลีกเลี่ยงคำพิพากษาของศาล ไทยและไม่ต้องปฏิบัติตามระเบียบการของเจ้าหน้าที่ตำรวจของไทยด้วย สถานการณ์เช่นนี้ทำให้เห็นได้ว่าไทยมิได้เป็นเจ้าของบ้านเมืองของตนเลย พระ- บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามขอร้องให้อังกฤษยกเลิกสิทธิ สภานอกอาณาเขตดังกล่าวเสีย ซึ่งฝ่ายอังกฤษก็ยินยอมแต่มีข้อแม้ว่า ให้ไทย ยกดินแดนในมลายู (ประเทศมาเลเซียในปัจจุบัน) ซึ่งอยู่ในเขตปกครองของ ไทย ได้แก่ ไทยบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิสให้แก่อังกฤษเป็นการแลก เปลี่ยน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาเห็นว่า ดินแดน ดังกล่าวอยู่นอกพระราชอาณาจักรถึงเสียไปก็มิได้กระทบกระเทือนแก่ประเทศ เท่าใดนัก ดังนั้น พระองค์จึงทรงยอมสละดินแดนในมลายูให้แก่อังกฤษตามที่ เรียกร้อง ในที่สุดประเทศไทยก็สามารถแก้ไขสิทธิสภานอกอาณาเขตกับอังกฤษ ได้เป็นผลสำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๒

ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงที่กล่าวถึงว่า ถ้าราษฎรผู้ใดมีทุกข์ร้อนก็ มาสนักระตั้งที่ประตูเมืองและพ่อขุนก็จะพิจารณาตัดสินความให้นั้น แสดงถึง ความเอาใจใส่ในความเป็นอยู่ของพระเจ้าแผ่นดินที่มีต่อราษฎร การกระทำดัง กล่าวก็ยังได้ใช้ปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ราษฎรที่มีทุกข์ร้อน สามารถถวายฎีกาขอพระราชทานโทษหรือขอลดหย่อนผ่อนโทษได้ โดยเฉพาะ อย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเป็น พระราชธุระและเอาพระทัยใส่พิจารณาไต่สวนคำตัดสินของคณะลูกขุนอย่าง - ละเอียดยกและพิจารณาด้วยพระราชหฤทัยเปี่ยมล้นด้วยพระเมตตาคุณและพระ

กรุณาธิคุณดำทรงเห็นว่าคำตัดสินรุนแรงไป โดยเฉพาะเรื่องประหารชีวิตนั้น ถ้าไม่ผิดหนักหนาจนเกินไปแล้ว มักโปรดให้ยกไว้ก่อนเสมอ เอาเพียงแค่เขียนและรับราชบาว์เป็นส่วนใหญ่ ต่อเมื่อทำความผิดซ้ำสองจึงลงโทษถึงประหารทั้งพระราชหัตถเลขาถึงคณะลูกขุนความว่า

“.....ซึ่งเจ้านายแลท่านเสนาบดี ลูกขุน ณ ศาลา แลลูกขุน ณ ศาลหลวง ปรีक्षाพร้อมกันลงเนื้อเห็นมาให้ลงโทษ อ้ายจิ้นหยู อ้ายจิ้นลูเฟี้ยว ต้นเหตุวิวาทถึงสิ้นชีวิต แล้วให้ชำระเอาตัวอ้ายจิ้นพวกเพื่อนมาลงโทษให้สิ้นเชิงนั้น ก็เป็นการถูกต้องตามกฎหมาย และสมควรแก่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นแล้ว แต่เมื่อพิเคราะห์เหตุโดยทางกรุณา ก็เห็นว่า การที่เกิดขึ้นครั้งนั้น โดยความที่ถือพวกพ้องโกรธกันจึงวิวาทกัน หาได้ความว่าเป็นการกำเริบไม่กลัวเกรงอำนาจแผ่นดินไม่ จึงเห็นว่าควรจะผ่อนผันลดหย่อนโทษลงบ้าง แต่จะยกเสียทีเดียวไม่ได้ เพราะการวิวาทครั้งนี้ใช้เป็นอาวุธ เป็นการใหญ่เกินธรรมดาอยู่ เพราะฉะนั้นให้แต่กรมพระนครบาลเขียนอ้ายจิ้นหยู อ้ายจิ้นลูเฟี้ยว คนละ ๒ ยก ๖๐ ที่ เอาไปจำคุกให้เช็ดทลอบเป็นตอนหนึ่ง ส่วนเพื่อนที่มาช่วยวิวาทนั้น ทรงพระกรุณาอยู่ว่าความผิดที่เกิดขึ้นมิได้ถึงล้มตาย ครั้นจะให้เอาตัวมาชำระตามคำปรึกษาก็จะพากันพลอยได้ความยากแค้นด้วย อ้ายจิ้นหยู อ้ายจิ้นลูเฟี้ยวผู้ทำผิดอีกเปล่าๆ เพราะฉะนั้นให้ภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่งก่อนอย่าให้พนักงานเอาตัวมาชำระเลย ต่อเมื่อไม่เกรงกลัว ขึ้นกระทำซ้ำต่อไป จึงจะเอาโทษ ต่อครั้งหลัง”^๑

จ. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๔-๒๔๓๕ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี หน้า ๒๕-๓๐

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้แสดงถึงการที่ทรงใช้พระเดชด้วยพระราช
หฤทัยกรุณาเป็นที่ตั้งสมถิงบาทที่สองของโคลงสี่สุภาพบทหนึ่ง ในลิลิตนิทราชา-
กริต ที่มักจะยกมากล่าวสรรเสริญพระเกียรติคุณแห่งพระองค์เสมอ ๆ ว่า

บารมีพระมากพัน	รำพัน
พระพิทักษ์ยุติธรรม	ถ่องแท้
บริสุทธ์จุกดวงตะวัน	ส่องโลก ไส้ไรแฮ
ทวยราชภูริรักษาทแม่	ยิ่งด้วยบิตุรงค์

7. การวางรากฐานทางการศึกษา

แต่เดิมมาศูนย์กลางการศึกษาของกุลบุตรไทยนั้นอยู่ที่วัด วัดคือโรง-
เรียนของผู้ที่จะทำราชการต่อไป ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว (วัดโพธิ์) เป็นงานใหญ่ และโปรดให้จารึก
สรรพวิทยาการไว้ตามกำแพงวัด โบสถ์ และศาลาราย ถึงกับมีคำกล่าวว่า วัด
พระเชตุพนคือมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทยเรา พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเห็น
ความสำคัญของการศึกษา และได้ทรงสนพระทัยฝึกฝนเล่าเรียน จนทรงมีความ
รู้อย่างกว้างขวางยิ่งนั้นเห็นจะไม่มีพระองค์ใดเกินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวไปได้ ตลอดระยะเวลา 27 พรรษาของการทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศ
นั้นพระองค์ได้ทรงสร้างวสนิเทศมนต์คุ้นเคย และทรงแลกเปลี่ยนศึกษาวิชา
ความรู้ต่าง ๆ จากหมอสอนศาสนาชาวต่างประเทศ เป็นผลให้ทรงมีความรอบรู้
ในเหตุการณ์และความเป็นไปของโลก ตลอดจนสามารถตรัสและเข้าพระทัย
ในภาษาต่างประเทศได้เป็นอย่างดี เมื่อพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ได้
ทรงให้ความสนพระทัยในเรื่องของการศึกษาต่อไป ดังจะเห็นได้จากการที่ทรง
ว่าจ้างครูสตรีชาวอังกฤษ ชื่อนางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Mrs. Anna Leonowens)
ซึ่งตั้งโรงเรียนอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ให้เข้ามาสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรส
และพระราชธิดาในพระบรมมหาราชวัง

หม่อมแอนนา ได้เดินทางเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ มาสอนอยู่ ๕ ปี ก็กลับออกไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตไม่นานนัก เมื่อกลับออกไปแล้วนางได้ไปเขียนหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยขึ้น ๒ เล่ม คือ *The English Governess At the Siam Court* และ *The Romance of the Harem* หรือ *Siamese Harem Life* หลายสิบปีต่อมา นักเขียนสตรีชาวอเมริกันชื่อนางมาร์กาเรต แลนดอน (Mrs. Margarette Landon) ได้นำเค้าโครงจากหนังสือสองเล่มนี้ ไปเขียนเป็นหนังสือขึ้นเล่มหนึ่งชื่อ *Anna and the King of Siam* ปรากฏว่าหนังสือเล่มนี้เป็นที่นิยมแพร่หลายมาก จนกระทั่งโรงละครบรอดเวย์ ในฮอลลีวูด ประเทศสหรัฐอเมริกา นำไปดัดแปลงเป็นละครเพลง ให้ชื่อว่า *The King and I* จากหนังสือและบทละครเพลงเรื่องนี้เอง ที่ทำให้ชาวต่างประเทศที่มีได้ศึกษาข้อเท็จจริงมีความเข้าใจอย่างผิด ๆ เกี่ยวกับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าและประเทศไทย แต่เมื่อเขาได้ศึกษาพระราชประวัติของพระองค์ท่านอย่างถูกต้องแล้ว ก็จะพบความจริงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงคุณความดีและทรงมีพระปรีชาญาณฉลาดแหลมลึกซึ้ง มิใช่แบบของตัวตลกในหนังสือและบทละครเพลงเรื่องนั้นแม้แต่น้อยเลย

อย่างไรก็ดี การศึกษาแนวใหม่ที่ได้เริ่มมีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็จำกัดขอบเขตอยู่เฉพาะในพระราชฐานและเวียนกันในกลุ่มเจ้านายราชตระกูลเท่านั้น เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงได้ทรงริเริ่มวางรากฐานการศึกษาแผนใหม่ขึ้นตามลำดับ กล่าวคือ ในพ.ศ. ๒๔๑๔ ได้ทรงตั้งโรงเรียนขึ้นสอนวิชาสำหรับบุตรข้าราชการในพระบรมมหาราชวัง โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่ตึกกรมประตูพิมานไชยศรีโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนเทพศิรินทร์ ต่อมาได้ทรงทดลองจัดตั้งโรงเรียนหลวงเพื่อสามัญชนเป็นแห่งแรก

ที่วัดมหารณพาราม และขยายออกไปยังพระอารามอื่น ๆ นอกจากโรงเรียนชายแล้ว ยังได้มีโรงเรียนสำหรับสตรี คือโรงเรียนสุนันทาลัย ได้ทรงมีพระราชดำรัสเกี่ยวกับการศึกษา อันแสดงถึงน้ำพระทัยที่ทรงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ว่า

“.....เจ้านายในตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำที่สุด จะให้ได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้าว่าขุนนางว่าไพร่ เพราะฉะนั้นจึงบอกได้ว่า การเล่าเรียนในบ้านเมืองเราเดี๋ยวนี้ จะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุตสาหะจัดให้เจริญขึ้นจงได้...”

เพื่อให้การศึกษาที่ได้ทรงวางรากฐานไว้นี้ดำเนินไปได้อย่างเป็นระเบียบ พระองค์จึงโปรดให้จัดตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เพื่อควบคุมและบริหารกิจการต่าง ๆ ในด้านการศึกษาและการศาสนา หลังจากนั้นได้มีประกาศพระบรมราชโองการและประกาศกรมศึกษาธิการ เกี่ยวกับระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ในเรื่องการศึกษาออกตามมาเป็นลำดับ บิดามารดาที่มีบุตรธิดาอยู่ในวัยกำลังศึกษาเล่าเรียน ต่างก็ตื่นตัวส่งบุตรหลานของตนเข้าศึกษาในโรงเรียนกันมากขึ้นทุกที ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการศึกษาวิธีจัดการศึกษา ต่อมาพระยาวิสุทธิ์ฯ ได้เสนอแผนการศึกษาชาติ ซึ่งนับว่าเป็นแผนการศึกษาชาติฉบับแรกในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ และอีก ๕ ปีต่อมา ก็โปรดให้พระยาวิสุทธิ์ฯ

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: พระราชดำรัสในที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จากหนังสือพระบรมราโชวาท และสำเนากระแสพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๒๒

และข้าหลวงตรวจการศึกษาภาคอีก ๓ คน ไปศึกษาแผนการศึกษาชาติของญี่ปุ่น เพราะขณะนั้นประเทศญี่ปุ่นกำลังทำการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศใหม่เช่นเดียวกัน

นอกจากการศึกษาวิชาการที่เป็นภาษาไทยแล้ว พระองค์ยังได้ทรงว่าจ้างครูชาวต่างประเทศเข้ามาฝึกสอนภาษาอังกฤษและวิชาความรู้สมัยใหม่อื่น ๆ ด้วย ต่อมาทรงมีพระราชปรารภว่าการที่หาหม่อมเข้ามาสอนนั้นเป็นการสิ้นเปลืองมาก พอถึงกำหนดพวกหม่อมจะกลับบ้านก็ต้องส่งกลับยุโรปอีก ถ้าจะหาเด็กหญิงไทยสักสามสี่คนส่งออกไปเล่าเรียนแล้วกลับมาสอนภาษาอังกฤษเอง ก็จะหมดเปลืองพระราชทรัพย์น้อยลง จึงได้ทรงริเริ่มจัดตั้งกุลธิดาที่มีความรู้ดีและเฉลียวฉลาดส่งไปศึกษาวิชาความรู้ ณ ประเทศอังกฤษ พระองค์ยังได้ทรงริเริ่มจัดตั้งทุนเล่าเรียนหลวงขึ้น สำหรับให้นักเรียนที่มีความรู้ความสามารถยอดเยี่ยม สอบแข่งขันชิงทุนไปศึกษาต่อต่างประเทศปีละ ๒ คนอีกด้วย

ในส่วนพระองค์เองก็ได้ทรงส่งพระราชโอรสที่มีพระชนมายุพอสมควรออกไปศึกษาวิชาการต่าง ๆ ณ ต่างประเทศด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ทรงให้พระราชโอรสเลือกศึกษาวิชาการแผนใหม่ต่าง ๆ เป็นคั่นว่า วิชาการปกครอง การทหาร การคลัง และวิชากฎหมาย เพื่อจะได้นำวิชาความรู้นั้น ๆ กลับมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ซึ่งการก็ปรากฏว่าพระราชโอรสแต่ละพระองค์ ที่ทรงส่งออกไปนั้น ได้ทรงศึกษาหาความรู้ด้วยพระอุตสาหะวิริยะ และได้เสด็จกลับมาเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ เช่น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นราชบุรุษวิเศษฤทธิ ได้ทรงจัดการเกี่ยวกับระเบียบการศาลสถิตยุติธรรมได้เป็นที่เรียบร้อย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ได้ฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระราชบิดาจัดระเบียบการกองทัพกไว้อย่างทันสมัย ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงศึกษา

วิชาการอยู่ ณ ต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรง
เอาพระทัยใส่สั่งสอนอบรมอยู่เสมอ ซึ่งพระบรมราโชวาทพระราชทานแก่พระ
ราชโอรสของพระองค์นั้น แสดงถึงพระปรีชาญาณ และที่สำคัญที่สุดคือมิได้
เป็นสิ่งที่ล้าสมัยเลยแม้แต่น้อย หากจะนำพระบรมราโชวาทเมื่อเกือบร้อยปีก่อน
มาอบรมสั่งสอนนักเรียนที่จะไปศึกษาต่อต่างประเทศในปัจจุบันนี้ ก็ยังนับว่า
เหมาะสมกับสภาพเหตุการณ์และมีได้ล้าสมัยเลย เช่น ความตอนหนึ่งว่า

“.....จงอุตสาหะเล่าเรียนโดยความเพียรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้
มีโอกาที่จะทำการให้เป็นคุณแก่บ้านเมืองของตัว และ
โลกที่ตัวได้เกิดมา ถ้าจะถือว่าเกิดมาเป็นเจ้านายแล้วนี่ ะ
อยู่จนตลอดชีวิตก็เป็นสบายคั้งนั้น จะไม่ผิดอันใดกับสัตว์
ไตร่จนาจานอย่างเลวนัก สัตว์ไตร่จนาจานมันเกิดมากิน ๆ
นอน ๆ แล้วก็ตาย แต่สัตว์บางอย่างมีหนังมีเขามีกะดุก
เป็นประโยชน์ได้บ้าง แต่ถ้านคนประพฤติดอย่างเช่นสัตว์
ไตร่จนาจานแล้ว จะไม่มีประโยชน์อันใดยิ่งกว่าสัตว์ไตร่จนาจาน
บางพวกไปอีก เพราะฉะนั้นจงอุตสาหะที่จะเล่าเรียนวิชา
เข้ามาเป็นกำลังที่จะทำตัวให้ดีกว่าสัตว์ไตร่จนาจานให้จงได้
จึงจะนับว่าเป็นการได้สนองคุณ.....”^๑

แม้จะทรงเห็นคุณประโยชน์ในวิชาการสมัยใหม่ของต่างประเทศ แต่
ขณะเดียวกันก็มีได้ทรงทอดทิ้งวิชาความรู้แบบไทย และเอกลักษณ์ของชาติไทย
เลย ดังพระราชดำรัสอีกตอนหนึ่งว่า

“.....การเล่าเรียนของเจ้าในต่างประเทศนั้น บางทีมาก
เกินไปกว่าความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการใน
เมืองเรา... ..เรามีได้มาเรียนจะเป็นฝรั่ง เราเรียน

เพื่อจะเป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอด้วยฝรั่ง เมืองเราเวลานี้ต้องการคนที่มีความรู้"^๑

พระราชกรณียกิจแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องของการวางรากฐานทางการศึกษาของประเทศจะสมบูรณ์มิได้ ถ้าหากไม่กล่าวถึงการทรงวางรากฐานชั้นอุดมศึกษา โดยเฉพาะการศึกษาวิชาข้าราชการพลเรือน กล่าวคือหลังจากได้ทรงแบ่งงานปกครองด้วยการจัดตั้งกระทรวงขึ้นถึง ๑๒ กระทรวงแล้ว ความต้องการคนที่มีความรู้สำหรับเข้ารับราชการในกระทรวงต่าง ๆ ก็เพิ่มมากขึ้นทุกที สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงกราบทูลขอให้ทรงจัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้น เพื่อฝึกหัดวิชาข้าราชการพลเรือนและรักษาประเพณีเดิมที่ให้กุลบุตรผู้จะเข้ารับราชการถวายตัวเป็นมหาดเล็กเสียก่อน พระองค์จึงโปรดให้จัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวงขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ การศึกษาของโรงเรียนมหาดเล็กหลวงกำหนดเป็น ๓ ภาค ภาคละ ๑ ปี ภาคที่หนึ่งให้เรียนวิชาสามัญนอก อันเป็นความรู้เบื้องต้นของข้าราชการพลเรือนทุกกระทรวง ภาคที่สองถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวง และศึกษาวิชาการเฉพาะกระทรวง ภาคที่สามให้ไปศึกษาวิชาการในกระทรวงที่จะไปรับราชการ จนกว่าจะได้รับสัญญาบัตรในกระทรวงนั้นจึงปลดจากโรงเรียนและตำแหน่งมหาดเล็ก แต่เนื่องจากการศึกษาวิชาเฉพาะกระทรวงในภาคที่สองมีแต่งานมหาดไทยเป็นสำคัญ จำเนียรกาลต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงมีพระราชดำริขยายให้เป็นประโยชน์แก่กระทรวงอื่นๆ ด้วย และได้ทรงยกโรงเรียนมหาดเล็กหลวงขึ้นเป็น โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามประกาศลงวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๔ และได้พระราชทานเงินที่เหลือจากการสร้างพระบรมรูปทรงม้า

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : พระบรมราชาบทพระราชทานพวกนักเรียนในกรุงเทพฯ เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรป พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาจักรีปาณี ศรีสัตวิสุทธิ (อู่ ไกรฤกษ์) โรงพิมพ์ โสภณพิพรรฒธนากร พ.ศ. ๒๔๖๑ หน้า ๔.

ให้เป็นทุน พร้อมกับที่ดินผืนใหญ่ของพระคลังข้างที่ตำบลปทุมวันเป็นที่ตั้งโรงเรียนด้วย วิชาที่สอนในโรงเรียนนี้เป็นวิชาชั้นอุดมศึกษามี ๘ แผนก คือการครู การแพทย์ การปกครอง กฎหมาย การทูต การค้าขาย การเพาะปลูกและการช่างกล กิจกรรมของโรงเรียนก็เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการให้สถาปนาขึ้นเป็น “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ สถาปนาการศึกษามหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศ จึงมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าด้วยประการฉะนี้

พระราชมรดกเรื่องรากฐานการศึกษาของชาติก็ได้แผ่กิ่งก้านสาขา ส่องบุคคลที่มีความรู้ความสามารถเข้ารับใช้ประเทศชาติบ้านเมือง สร้างความเจริญรุ่งเรืองแก่ประเทศชาติมาจนถึงทุกวันนี้ พระองค์ยังได้พระราชนิพนธ์คำโคลงสรรเสริญวิชาความรู้พระราชทานแก่กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดาบทหนึ่ง ความว่า

ความรู้คู่เปรียบด้วย	กำลัง ภายเฮย
สุจริตคือเกราะบัง	ศาสตร์พ้อง
ปัญญาประดุจดัง	อาวุธ
กุศลคติต่างโล่ห์ป้อง	อาจแกลัวกลางสนาม

๘. การทะนุบำรุงศาสนา

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีของบ้านเมือง ตามแบบอารยธรรมตะวันตกมากมายหลายอย่างด้วยกัน แต่สิ่งหนึ่งซึ่งมิได้ทรงยอมให้มีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย คือ ประเพณีทางศาสนาของบ้านเมือง ประเทศไทยเป็นดินแดนแห่งพระ

พุทธศาสนา และมีบทบัญญัติในธรรมนูญการปกครองประเทศว่า พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงปกครองประเทศจะต้องทรงเป็นพุทธมามกะด้วย แต่ถึงกระนั้นก็ไม่เคยปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินของไทยพระองค์ใดทรงรังเกียจศาสนาอื่น ตรงกันข้ามกลับทรงให้การอุปถัมภ์ค้ำจุนเป็นอย่างดี พวกหมอสอนศาสนาชาวต่างประเทศที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในประเทศไทย ต่างเขียนบันทึกสรรเสริญพระเจ้าแผ่นดินของไทยไว้เป็นเสียงเดียวกันทั้งสิ้น

สำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระองค์ได้ทรงปฏิบัติตามโบราณราชประเพณีอย่างเคร่งครัด กล่าวคือ ทรงดำรงพระองค์อยู่ในฐานะ “องค์อัครศาสนูปถัมภก” ทรงให้ความอุปถัมภ์แก่ทุกศาสนาที่เข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภาร เช่นพระราชทานที่ดินให้สร้างวัดของพวกพุทธนิกายญวนและจีน พระราชทานนามวัดจีนชื่อวัดเล่งเน่ยยี่ ให้เป็นวัดที่มีชื่อในภาษาไทยว่า วัดมังกรกมลาวาสณ์ ในทางศาสนาอิสลามได้พระราชทานที่ดิน และสร้างสุเหร่าให้แก่อิสลามิกชนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ในส่วนคริสต์ศาสนา พระองค์ก็ได้ทรงออกพระราชบัญญัติกำหนดสิทธิ แก่ศาสนาโรมันคาทอลิก ที่ถือกรรมสิทธิในที่ดินให้เรียบร้อย เมื่อคณะหมอสอนศาสนาจัดสร้างโรงเรียนอัสสัมชัญขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ พระองค์ก็ได้โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เสด็จไปในการวางศิลาฤกษ์ และได้พระราชทานเงินอุดหนุนด้วย ได้พระราชทานเงินจำนวน ๑,๐๐๐ เหรียญสมทบทุน ในการที่คณะหมอสอนศาสนาจัดการสร้างโรงเรียนที่จังหวัดเพชรบุรี พระราชทานที่ดินให้สร้างโบสถ์ที่สาทรและยังได้มีพระราชดำรัสตอนหนึ่ง อันแสดงความมีพระทัยกว้างขวางมิได้รังเกียจศาสนาอื่นว่า

“...ถ้าผู้ใดเห็นศาสนาพระเยซูก็ให้เขาถือตามชอบใจ เมื่อมีราชการบ้านเมือง จะต้องใช้ผู้ที่นับถือศาสนาพระเยซูนั้นก็ใช้ได้ ศาสนาหาเป็นเครื่องขัดขวางในทางราชการไม่...”

ในส่วนพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติ พระองค์ได้แสดงให้เห็นว่า ทรงเลื่อมใสในพระบรมพุทธานุภาพอย่างลึกซึ้ง ได้เสด็จออกผนวชในขณะที่ทรงครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ อันเป็นทางปลุกฝังความนิยมแก่พุทธศาสนิกชนเป็นอันมาก ได้โปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก และจัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกจำนวน ๑,๐๐๐ ชุด ๆ ละ ๓๔ เล่ม แล้วแจกจ่ายไปตามห้องสมุดทั้งในและต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ ซึ่งได้แก่การจัดตั้งฆมณฑลให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เพื่อให้สอดคล้องกับการทะนุบำรุงบ้านเมืองที่ได้จัดไปแล้ว ทรงตั้งตำแหน่งสงฆ์เพื่อจัดการดูแลการพระพุทธศาสนา และทรงตั้งกรมกลาปนาเพื่อดูแลศาสนสมบัติ เก็บรักษาเงินผลประโยชน์ของวัดในพระพุทธศาสนาทั้งหมดด้วย ทรงจัดระเบียบการศึกษาทางพระธรรมวินัยทั้งในกรุงเทพ ฯ และต่างจังหวัด โปรดเกล้าฯ ให้มีสนามสอบไล่พระปริยัติธรรมขึ้น จนพระภิกษุสามเณรได้ศึกษาเล่าเรียนและสอบไล่ได้ชั้นประโยคเปรียญเป็นการประจำปี และโปรดให้จัดตั้งกระทรวงธรรมการขึ้น ให้มีหน้าที่จัดการศึกษาและควบคุมกิจการที่เกี่ยวกับศาสนาด้วย เมื่อการพระพุทธศาสนารุ่งเรือง ภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาของสงฆ์ก็พลอยรุ่งเรืองตามไปด้วย และมีใช้เฉพาะแต่ภิกษุสงฆ์เท่านั้น แม้แต่ชาวบ้านธรรมดาก็สามารถเข้าใจและพูดภาษาบาลีได้

อนึ่ง พระพุทธศาสนาจะรุ่งเรืองได้ก็ด้วยอาศัยพระอารามอันเป็นสถานที่พบปะสนทนาและฟังธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประจักษ์ในเรื่องนี้อย่างชัดแจ้ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระอาราม โบสถ์ วิหาร ของวัดต่างๆ ทั้งในพระนครและต่างจังหวัด เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดบวรนิเวศวิหาร วัดอรุณ

ราชวราราม วัด พระปฐมเจดีย์ และวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ สำหรับวัดหลัง
นี้ทรงปฏิสังขรณ์ด้วยพระราชทรัพย์ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา
วชิรุณหิศ ในรัชกาลของพระองค์นี้ได้โปรดให้มีการสร้างวัดขึ้นอีกหลายวัดด้วย
กัน ที่สำคัญคือวัดเบญจมบพิตร ซึ่งทรงสร้างโบสถ์ด้วยหินอ่อนสั่งจากประเทศ
อิตาลีนับเป็นปูชนียสถานที่งงามมาก และรู้จักกันในนามว่า โบสถ์หินอ่อน หรือ
Marble Temple วัดราชบพิตร วัดเทพศิรินทราวาส และวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ
ที่อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เฉพาะสองวัดสุดท้ายนี้ ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นแบบสถาปัตยกรรมของยุโรป ที่เรียกว่าแบบ
กอธิก (Gothic) ทั้งภายนอกและภายใน ซึ่งก็สวยงามแปลกตาไปอีกแบบหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงสนับสนุนให้ชาวต่าง-
ประเทศแต่งหนังสือเผยแพร่พระพุทธศาสนา เช่นได้พระราชทานเงินให้แก่ท่าน
แมกซ์ มุลเลอร์ (Max Muller) พิมพ์หนังสือเรื่อง **Sacred Books of the
Buddhists 1895** และทรงให้นายเฮนรี อัลบาสเตอร์ (Henry Albaster) เขียน
หนังสือเรื่อง **The Wheel of Law** เพื่อกล่าวแก่นักหนังสือเรื่อง **Bouddha et sa Religion**
ซึ่งท่าน Bathélemy St. Hilaire เป็นผู้เขียน ได้ทรงตั้งมหาวิทยาลัย
ขึ้นในวัดบวรนิเวศ เพื่อเป็นที่เรียนหนังสือของพระฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และ
ทรงสร้างมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่วัดมหาธาตุ สำหรับให้พระฝ่ายมหานิกาย
เรียนหนังสือ พระองค์ยังได้ทรงสร้างโรงเรียนนักธรรมขึ้นสำหรับให้พระเดินสาย
กลาง ไม่เคร่งครัดพิธีหรือมหานิกายเกินไปเรียกว่าราชนิกาย โปรดให้ทำพิธี
จำลองหล่อพระพุทธชินราช ซึ่งเป็นพระพุทธรูปโบราณสำคัญประดิษฐานอยู่
ณ วัดมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก แล้วนำมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระ
อุโบสถวัดเบญจมบพิตร สำหรับเป็นที่สักการะบูชามาจนทุกวันนี้

พระองค์ยังทรงเป็นห่วงว่า เมื่อได้ทรงตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นแล้ว เด็ก ๆ ที่ไปเข้าโรงเรียนจะห่างเหินกับพระพุทธศาสนา จึงโปรดให้มีการสอนพระพุทธศาสนาขึ้นในโรงเรียนด้วย ดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ตอนหนึ่งว่า

“.....การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิคตไปว่า เด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนาจนเลยเป็นคนไม่มีธรรมในจิตใจมากขึ้น.....จ”

และอีกตอนหนึ่งเมื่อทรงมีพระราชดำรัสตอบคณะสงฆ์ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ว่า

“.....ข้าพเจ้าย่อมรู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าที่จะต้องทำนุบำรุงพระศาสนา ซึ่งเป็นของคู่กับพระราชอาณาจักรให้ดำเนินไปในทางวัฒนาถาวรพร้อมกันทั้งสองฝ่าย.....”

๕. การบำรุงอนามัยและการสาธารณสุข

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีสายพระเนตรที่กว้างไกลในเรื่องการบำรุงอนามัย และการรักษาความสะอาดของบ้านเมืองและราษฎร จึงได้ทรงมีพระราชดำรัสไปยังกระทรวงมหาดไทย ให้จัดการสุขาภิบาลตามท้องที่ต่าง ๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการดำเนินก้าวแรกไปสู่ลักษณะการปกครองท้องที่ ซึ่งเรียกว่า “เทศบาล” ในปัจจุบันนี้ ได้โปรดให้ตราพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๑ กำหนดหน้าที่นายอำเภอให้คอยบังคับบัญชาราษฎรให้รักษาความสะอาด ตลอดจนการจับกุมผู้ละเมิดพระราชบัญญัติทำความสกปรกแก่ประชาชน ในปีเดียวกันนี้เอง ได้ทรงตราพระราชกำหนดการ

๑. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส โรงพิมพ์ โสณพพิพัฒน์นาการ พ.ศ. ๒๔๗๒ หน้า ๗๒

สุขาภิบาลในกรุงเทพฯ และได้ทรงตั้งกรมสุขาภิบาลขึ้นในปีต่อมา โปรดให้ออกประกาศจัดการทำความสะอาดจังหวัดพระนคร เพื่อกำจัดกลิ่นเหม็นต่าง ๆ ที่ไม่เหมาะแก่อนามัยของประชาชน ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ โปรดให้ออกประกาศเกี่ยวกับการเขาสฟตามวัด ทรงกำหนดนามวัดต่าง ๆ ที่เห็นสมควรจะเผาไฟได้ตลอดปีหรือตามฤดูกาล เพราะทรงเห็นว่า การเผาไฟนอกจากจะมีกลิ่นเหม็นแล้วยังเป็นการกระจายโรคไปในอากาศด้วย ปีรุ่งขึ้นก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัติจัดการป้องกันกาฬโรค อหิวาตกโรค และไข้ทรพิษ ซึ่งล้วนแต่เป็นการป้องกันโรคภัยไข้เจ็บ เพื่อสุขภาพและอนามัยอันดีของประชาชนทั้งสิ้น

ทุกคราวที่เสด็จประพาสตามหัวเมือง สิ่งสำคัญที่สุดที่พระองค์คอยสอดส่องอยู่เสมอคือ เรื่องความสะอาดและสุขภาพอนามัยของประชาชน เช่นเมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งมกุฎราชกุมารสยามในขณะนั้นว่า “.....เมื่อถึงปฐมเจดีย์ได้แวะไปคุตลาคทั้ง ๒ ข้างเห็นตึกแน่นหนาบริบูรณ์ดีเกือบจะกล่าวได้ว่าคลาดไหนดูไม่ได้ แต่พื้นยังเป็นโคลนลุ่มดอน ต้องโรยเกลบจะต้องคิดจัดการใหม่ให้สะอาดขึ้น.....” อีกคราวหนึ่งเมื่อเสด็จประพาสที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสงคราม ทรงเห็นความสกปรกซึ่งอาจเกิดโรคได้ง่าย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการสุขาภิบาลขึ้น ณ ที่นั้น เป็นครั้งแรกเรียกว่าสุขาภิบาลท่าฉลอม และภายหลังที่ได้ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลหัวเมือง พ.ศ. ๒๔๕๒ แล้ว ได้ขยายกิจการสุขาภิบาลในหัวเมืองมากขึ้น เช่นที่ตลาดโพกกลางเมืองนครราชสีมา เมืองจันทบุรี เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองชลบุรีและเมืองพิชัย

เรื่องสำคัญอีกประการหนึ่งที่ได้ทรงจัดทำขึ้น คือ กฎหมายลงโทษผู้กระ-
ทำผิดเกี่ยวกับการอนามัยของประชาชน เช่น ความผิดในการปลอมปนเครื่องอาหาร
เครื่องยา การใช้ปุ๋ยของโสโครกในเขตชุมชน การขายสุราให้แก่เด็กอายุต่ำกว่า
๑๔ ปี และพระองค์ยังได้ทรงพระราชดำริว่า จำพวกยาเสพติดให้โทษทั้งหลาย
ย่อมนำความเสื่อมโทรมมาสู่ร่างกาย และกลายเป็นโรคได้ ทั้งพระราชดำริใน
การเฉลิมพระชนมพรรษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ตอนหนึ่งว่า “...ยังมีการอีกอย่างหนึ่ง
ซึ่งเราได้ตรึงรอมมาช้านาน คือ เรื่องฝิ่น เป็นของให้โทษแก่ผู้สูบ แต่ถ้าไฟร
บ้านพลเมืองเป็นคนติดฝิ่นเสียโดยมาก ความเสื่อมทวามก็จะมีแก่บ้านเมืองนั้น...
ได้ตกลงที่จะจัดแก่วิธีอากรฝิ่นให้เป็นไปในทางที่จะให้คนสูบฝิ่นน้อยลง แลยอม
ให้ผลประโยชน์แผ่นดินที่ได้จากอากรฝิ่นค่อยลดลงโดยลำดับ จนถึงห้ามขาด
และเลิกขาดได้เป็นที่สุด.....” ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงได้ทรงออกประกาศห้ามการ
สูบฝิ่นและการผสมฝิ่นเป็นยาในพระราชอาณาจักร ออกพระราชบัญญัติกำหนด
โทษผู้ทำฝิ่นเถื่อน และในที่สุดได้ทรงยกเลิกโรงฝิ่นในกรุงเทพฯ ๖ กว่า ๕๐๐ โรง
ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในรัชสมัยของพระองค์นั่นเอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงพระราชดำริว่า ในปี
หนึ่ง ๆ ราษฎรต้องเสียชีวิตเพราะบริโภคน้ำที่ไม่บริสุทธิ์เป็นจำนวนมาก ฉะนั้นใน
พ.ศ. ๒๔๔๖ พระองค์จึงโปรดให้ว่าจ้างชาวฝรั่งเศสเข้ามาเป็นนายช่างสุขาภิบาล
จัดการประปาในกรุงเทพฯ ๖ การขุดคลองประปาเป็นระยะทางยาวจากกรุงเทพถึง
รังสิต เพื่อนำน้ำเหนือลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เข้ามาทำเป็นน้ำสะอาด ให้ประชาชน
ได้ใช้บริโภค จึงได้เริ่มมีขึ้นในปีนั้นเอง แ่งงานชิ้นนี้มาแล้วเสร็จในรัชสมัยพระ-
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในส่วนหัวเมืองพระองค์ก็โปรดให้ขุดเจาะ

บ่อน้ำบาดาล เพื่หาน้ำสะอาดสำหรับการบริโภคของประชาชนด้วย พระองค์ยังได้โปรดให้มีการฝังท่อถ่ายเทของโสโครกตามถนนที่ได้จัดสร้างขึ้นใหม่ทุกสาย ได้มีการตัดถนนหนทางและสร้างขยายการคมนาคมเพิ่มมากขึ้น ทำให้ประชาชนได้รับความสะดวกและปราศจากโรคภัยไข้เจ็บในระหว่างเดินทางผ่านป่าทึบในต่างจังหวัดด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงพระราชดำริจะจัดตั้งโรงพยาบาลให้ทันสมัยเสมือนต่างประเทศ โปรดให้ตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระยาโชฎีการาชเศรษฐี และหมอเคาแวน (Cowan) เป็นต้น^๑ กำหนดสถานที่ก่อสร้างคือบริเวณพระราชวังหลังซึ่งก่อสร้างในระยะแรกเป็นเครื่องไม้ แต่ปรากฏว่าพอสร้างเสร็จไม่มีทั้งหมดประจำโรงพยาบาลและคนไข้ ที่จะมารับการรักษา เพราะเหตุว่าคนสมัยก่อนหวงวิชาไม่อยากมาทำงานในโรงพยาบาล ซึ่งดูเหมือนเป็นการเผยแพร่ความรู้ให้แก่คนทั่วไป ส่วนคนไข้ก็หายากเพราะไม่มีใครนิยมโรงพยาบาลแบบใหม่ ถึงกับต้องไปเกณฑ์คนโรคเรื้อนมารับรักษาแต่ก็ยังไม่มีใครยอมเพราะเกรงว่าถ้ารักษาหายก็จะเป็นการตัดหนทางทำมาหากิน กว่าจะปลุกความนิยมให้ประชาชนนิยมโรงพยาบาลได้ก็นับเป็นเวลานานถึงกับต้องว่าจ้ำจั่น เช่นคนที่มาคลอดที่โรงพยาบาลและยอมรับการทำคลอดแบบใหม่ที่ไม่ต้องอยู่ไฟ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถก็จะพระราชทานเงินทำขวัญลูกที่คลอดใหม่คนละ ๔ บาท จึงค่อยมีผู้มารับการรักษาพยาบาลมากขึ้น อนึ่งโรงพยาบาลที่สร้างขึ้นใหม่นี้ยังมีได้มีชื่อ พอถึงขณะนั้นมียานพระเมรุพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า งานพระเมรุลูกเธออื่น ๆ เคยทำงานกุศลอื่น ๆ มากแล้ว ดังนั้นงานพระเมรุครั้งนี้ก็ควรจะอุทิศหนุนโรงพยาบาลที่สร้างใหม่ จึงทรงป่าวร้องว่า เจ้านายที่จะมาช่วยทำบุญให้ช่วยทำบุญกับโรงพยาบาลที่สร้าง

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ : นิทานโบราณคดี เรื่องตั้งโรงพยาบาล สำนักพิมพ์แก้วหน้า พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๒๓๕-๒๔๐

ขึ้นใหม่ ในที่สุดเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑ คณะกรรมการจึงเชิญเสด็จพระองค์
ไปเปิดโรงพยาบาลใหม่ พระราชทานนามว่า ศิริราชพยาบาล และได้ตั้งกรม
พยาบาลขึ้นในปีเดียวกันนั้นด้วย

หลังจากนั้นได้มีผู้นิยมบริจาคเพื่อกิจการโรงพยาบาลเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เช่น
เมื่อครั้งที่มิชชันนารีรอบ ๕๐ ปีของรัชกาลพระนางเจ้าวิกตอเรีย ชาวอังกฤษ
ที่อยู่ในเมืองไทยได้บริจาคสมทบทุนกันสร้างตึกรับคนไข้เรียกว่าตึกวิกตอเรีย นับ
เป็นตึกหลังแรกของโรงพยาบาล ต่อมาก็ได้มีการสร้างโรงพยาบาลแห่งอื่น ๆ ขึ้น
โดยใช้บ้านส่วนบุคคลที่ถูกรื้อกลับคืนมาเป็นของหลวง ๔ แห่งด้วยกัน คือ

๑. บ้านของเจ้าสัวเก็งซัว (พระยาภักดี ภัทรการ) อยู่ปากคลองสาน ตั้ง
เป็นโรงพยาบาลสำหรับรักษาคณเสีจจริต

๒. บ้านของนายอากร บริเวณคลองคูพระนครตั้งเป็นโรงพยาบาลวังบูรพา

๓. เดิมเป็นที่รักษาพยาบาลของหมอเฮี้ย อยู่ถนนสีลม ได้โอนมาเป็นของ
รัฐบาลรักษาคณเสีจจริต (Nursing Home)

๔. โรงพยาบาลเทพศิรินทร์ ที่ถนนหลวงข้างวัดเทพศิรินทร์

ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดให้จัดตั้งโรงเรียนสอนวิชาแพทยขึ้น วิชาที่ตั้งใจ
สอนเป็นสำคัญ คือวิชาศัลยกรรม ให้หมอบจอร์จ แมก ฟาร์แลนด์ (George Mc.
Farland) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระอาชวาทยาคม เป็นอาจารย์ผู้อำนวยการโรงเรียน
ราชแพทยาลัย ต่อมาเมื่อมีการตั้งแพทย์ประจำหัวเมือง ก็ระบุว่าต้องมีประกาศ-
นียบัตรจากศิริราช และเมื่อกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช ได้ทรงจัดการทหารต้อง
การที่จะรับแพทย์เข้าสังกัดกรมทหาร ก็ระบุว่าตำแหน่งแพทย์ทหาร ต้องเป็นหมอ
ประกาศนียบัตรเช่นกัน จึงทำให้มีผู้นิยมหมอประกาศนียบัตรเพิ่มขึ้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยและฝรั่งเศส มีผู้บาด
เจ็บ สมเด็จพระศรีพัชรินฯ ได้ทรงชักชวนให้สุภาพสตรีชั้นสูงในราชสำนักตั้งกอง
บรรเทาทุกข์ เรียกว่าสภาอุณาโลมแดง ซึ่งต่อมาเป็นสภาภากาชาดไทย และต่อมา
สภาภากาชาดไทยได้กราบบังคมทูลขอเอาเงินก้อนหนึ่งของสภาอุณาโลมแดง

ตั้งเป็นโรงพยาบาลขึ้นสำหรับรักษาคนเจ็บต่างหาก คือโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ซึ่งก็ทรงพระราชอนุวัติ และมาแล้วเสร็จในรัชกาลต่อมา หลังจากนั้นได้ทรงตั้งสถานปาสเตอร์หรือบัสตูลุสกาในเครือของสมาคมกาชาด เพื่อสำหรับฉีดยา ปลูกฝี เชื้อรุม ซึ่งต่อมาคือสถานเสาวภา

ทรงมีพระราชดำริว่ามีเด็กยากจนอยู่มากมาย จึงทรงตั้งโรงเลี้ยงเด็กขึ้นที่ ตำบลสวนมะลิ ไว้เลี้ยงเด็กที่ขาดพ่อแม่ โปรดให้สมเด็จพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ทรงจัดการดูแล เด็กจากโรงเลี้ยงเด็กนี้ส่วนมากมักมีคำว่า “บุญ” นำหน้าชื่อ ซึ่งต่อมาได้เข้ารับราชการปรากฏเกียรติยศชื่อเสียง และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยา หลายคนทีเดียว นอกจากนี้ยังได้โปรดให้หมอลหลวงประชุมภิตยาขึ้น ๘ ขนาน สำหรับใช้รักษาโรคที่ราษฎรมักจะเป็นกันอยู่เสมอ เช่น ปวดหัว ปวดท้อง เรียกว่ายาโอสถสภา สำหรับแจกจ่ายแก่ราษฎร และจำหน่ายที่โอสถศาลาด้วยราคาถูก ด้วยความที่ทรงเป็นห่วงในเรื่องความสะอาด และสุขภาพอนามัยของประชาชน พระองค์จึงกับพระราชนิพนธ์ โคลงสุภาภิตเตือนใจให้เห็นคุณค่าของการรักษาความสะอาด ดังนี้ คือ

ความสะอาดปราศเคราะห์	สมมม
อีกกอบการอบรม	รื่นเริง
บำบัตโรครุระคม	มาแขก
ป่วงใหญ่ไประกายเข้า	เซตรวีเรือนตน

๑๐. การพัฒนาประเทศในด้านการคมนาคมและการก่อสร้างสิ่งสาธารณูปโภค

ศาสตราจารย์ ฮอลล์ (Hall) ผู้สอนวิชาประวัติศาสตร์ในมหาวิทยาลัยลอนดอนประเทศอังกฤษ ได้กล่าวถึงสภาพของกรุงเทพฯ ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ในหนังสือของเขาตอนหนึ่งว่า เมื่อพระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชย์นั้น กรุงเทพฯ เกือบจะไม่มีถนน และได้รับฉายาว่า

เป็นนครเวนิสแห่งตะวันออก ถนนที่ดีที่สุดมีสภาพไม่ผิดอะไรกับทางเกวียนธรรมดาที่ใช้ได้เฉพาะฤดูแล้ง หรือมีละอุนนั้นก็เดินทางเดินป่าสำหรับสัตว์ โดยสภาพเช่นนั้นยุคสมัยแห่งรถไฟยังอยู่อีกไกลนัก¹ คำกล่าวนี้มีได้ไกลความเป็นจริงเท่าใดเลย ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถือเป็นพระราชภารกิจอันสำคัญที่จะต้องทรงพัฒนาการคมนาคมของประเทศให้เจริญก้าวหน้า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างถนนเยาวราชขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ปีเดียวกันนี้ได้โปรดให้สร้างถนนราชดำเนิน ซึ่งถือเป็นงานวางผังเมืองชั้นเอกที่คนรู้จักกันแพร่หลาย นับเป็นถนนที่สวยงามเชิดหน้าชูตาพระนครเป็นอย่างยิ่ง และเพื่อให้ออกมาถนนราชดำเนิน พระองค์ได้โปรดให้ตกแต่งขยายบริเวณท้องสนามหลวงออกไปเป็นรูปวงรี และปลูกต้นไม้ขามรอบสนามหลวงด้วย ถนนสายอื่นๆ ที่โปรดให้สร้าง และปฏิสังขรณ์คือ ถนนบำรุงเมือง เจริญกรุง วังบูรพา อุณากรรณ และถนนกินสอ นอกจากนี้ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างสะพานสำคัญๆ เช่น สะพานผ่านพิภพลีลา ผ่านฟ้าลีลาศ มัฆวานรังสรรค์ และเทวกรรมรังรักษ์ เป็นต้น ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาแต่ละปี ก็โปรดพระราชทานเงินสร้างสะพานแต่ละปีไป ซึ่งสะพานดังกล่าวจะมีคำว่าเฉลิมหน้าหน้า และมีเลขอยู่ท้าย อันหมายถึงพระชนมายุในปีนั้นๆ สะพานแรกที่โปรดให้สร้างคือ สะพานเฉลิมศรี ๔๒ และยังมีสะพานอื่นๆ เช่น สะพานเฉลิมเผ่า ๔๔ เฉลิมโลก และเฉลิมภาพ เป็นต้น ทรงพระอุตสาหะพระราชทานพระราชทรัพย์สร้างกว่า ๑๐ สะพาน

-
1. D.C.E. Hall : **A History of South East Asia**, Chapter 36 p. 586 Siam, Under Monkut and Chulalongkorn, "... When Chulalongkorn came to the throne, Bangkok had hardly any streets and was called the Venice of the East. The best road were simply bullock cart tracks usually in dry season or mountain tracks for packanimals. Under such conditions the railway age was late in arriving....."

สิ่งสาธารณูปโภคสำคัญที่โปรดให้จัดสร้างขึ้น คือ ทรงริเริ่มให้มีการใช้ไฟฟ้าขึ้นในประเทศไทย ต่อมาโปรดให้มีการวางสายโทรเลขขึ้นระหว่างกรุงเทพฯ กับสมุทรปราการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ อีก ๓ ปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๒๑ ก็ได้ขยายต่อไปจนถึงบางปะอิน และทรงตั้งเป็นกรมโทรเลขขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้โปรดให้ก่อตั้งการไปรษณีย์และวางสายโทรศัพท์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๒๔ และยกขึ้นเป็นกรมไปรษณีย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เช่นกัน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๑ จึงได้โปรดให้รวมงานทั้งสองกรมเข้าด้วยกัน เรียกว่า กรมไปรษณีย์โทรเลข สังกัดอยู่กระทรวงโยธาธิการ หลังจากนั้นได้ขยายกิจการออกไปตามหัวเมือง พระองค์ยังได้โปรดให้จัดส่งผู้แทนไปประชุมสหภาพสากลไปรษณีย์ที่กรุงเบอร์ลิน ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ ด้วย สิ่งที่สืบเนื่องจากการมีไฟฟ้าใช้อีกประการหนึ่ง คือ การมีรถรางเดินด้วยไฟฟ้า แต่เดิมรถรางใช้ม้าลากเช่นเดียวกับรถม้า ครั้นเมื่อมีไฟฟ้าใช้แล้วจึงได้มีบริษัทต่างประเทศเข้ามาขอพระบรมราชานุญาตเดินรถรางขึ้นในพระนคร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้พระราชทานสัมปทานให้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ การเดินรถรางได้กระทำเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑ นับเป็นครั้งแรกของประเทศไทย และในทวีปเอเชียด้วย ปรากฏว่ารถรางที่ใช้เดินด้วยไฟฟ้านี้ ประชาชนเห็นเป็นของแปลกประหลาดมาก และไม่ใคร่นิยมขึ้นด้วยกลัวว่าจะถูกไฟฟ้าดูด ฝรั่งและเจ้านายไทยต้องขึ้นให้ดูเป็นตัวอย่างว่าไม่มีอันตราย จึงค่อยมีผู้ขึ้นตาม ต่อมาได้มีการเดินรถรางขึ้นในพระนครอีกหลายสาย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสภาพถนนหนทางและขบวนพาหนะต่าง ๆ ได้รับการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพดีขึ้นมากในสมัยหลัง ๆ นี้ รถรางซึ่งต้องเดินตามรางและเคลื่อนไปอย่างช้า ๆ จึงไม่มีความเหมาะสมกับสภาพการณ์ยุคปัจจุบัน ดังนั้น รัฐบาลจึงได้ยกเลิกกิจการรถรางเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑

นอกจากทรงสร้างถนนให้เป็นทางคมนาคมที่สำคัญแล้ว ยังได้โปรดให้ขุดคลองเพื่อความสะดวกสบายของอาณาประชาราษฎร์อีกด้วย กล่าวคือใน พ.ศ.

๒๔๓๔ ฝนแล้งทำนาได้น้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้จ้างบริษัทชุกคลองและคุนาศยาม จัดการชุกคลองในท้องทุ่งนา ระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับจังหวัดนครนายก ซึ่งคลองที่โปรดให้ขุดนี้ใช้เป็นประโยชน์ทั้งการคมนาคม และการชลประทาน ท้องที่นาในบริเวณดังกล่าวได้รับน้ำบริบูรณ์ดี การเพาะปลูกก็อุดมสมบูรณ์ขึ้น ได้พระราชทานนามคลองขุดนี้ว่า คลองรังสิต ประยูรศักดิ์ หรือที่รู้จักกันแต่เพียงสั้น ๆ ในปัจจุบันนี้ว่า คลองรังสิต

เหนือสิ่งอื่นใดงานพัฒนาด้านคมนาคมที่สำคัญที่สุดในรัชสมัยของพระองค์ คือ การสร้างทางรถไฟ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเกี่ยวกับความมั่นคงปลอดภัยของประเทศอยู่มาก แรกทีเดียวพระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการรถไฟ เพราะฉะนั้นในอังกฤษกำลังพยายามทำทางรถไฟจากพม่าเข้าไปสู่ด้านทิศตะวันตกของจีน และฝรั่งเศสก็กำลังขยายอิทธิพลเข้าแทรกแซงทางพรมแดนด้านตะวันออก สาเหตุสำคัญ ๒ ประการนี้จึงทำให้พระองค์ตัดสินใจพระทัยสร้างทางรถไฟสายยุทธศาสตร์ขึ้น นั่นคือ ทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ ถึง นครราชสีมา เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ซึ่งแล้วเสร็จเปิดเดินได้เป็นครั้งแรกในช่วงระหว่างกรุงเทพ ฯ กับ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ และสร้างเสร็จตลอดสาย เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทรงทำพิธีเปิดด้วยพระองค์เอง และได้มีพระราชดำรัสในวันนั้นว่า ทรงถือว่าวันที่เปิดทางสายรถไฟสายกรุงเทพ ฯ ถึงนครราชสีมา นี้ เป็นวันมหามงคลวันหนึ่งในพระชนม์ชีพของพระองค์¹ หลังจากนั้นได้ทรงเปิดทางรถไฟสายใต้ในช่วงกรุงเทพ ฯ ถึงเพชรบุรี เมื่อวันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๖ และทางรถไฟสายตะวันออกช่วงระหว่างกรุงเทพ ฯ ถึง ฉะเชิงเทรา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ซึ่งเปิดใช้ได้เมื่อวันที่ ๒๔ มกราคม ๒๔๕๐ กิจกรรมระยะทางรถไฟที่ได้

1. D.G.E. Hall; op-cit, p. 586, "in opening the railway Chulalongkorn proudly said that he counted the day one of the most auspicious in his life.

ก่อสร้างสำเร็จและเปิดให้ประชาชนใช้สัญจรไปมาได้ในตอนปลายรัชกาลมีความยาวทั้งสิ้น ๕๗๒ กิโลเมตร และอยู่ในระหว่างก่อสร้างอีก ๖๕๐ กิโลเมตร

อนึ่ง พระองค์ยังได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทวิสาหกิจส่วนบุคคล สร้างทางรถไฟขึ้นหลายสาย เช่น ทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ ถึง ปากน้ำสายธนบุรี ถึง ท่าจีน และสายพระบาท ถึง สระบุรี

๑๑. พระราชภารกิจด้านการต่างประเทศและการเสด็จประพาสต้น

การดำเนินวิเทศนโยบายทางการเมืองและการปกครองประเทศของพระมหากษัตริย์ ๓ พระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ยังคงผูกพันอยู่กับระเบียบแบบแผนและประเพณีของกรุงศรีอยุธยาเกือบทุกประการ หรือกล่าวให้ชัดก็คือ เป็นการรื้อฟื้นแบบแผนและประเพณีสมัยกรุงศรีอยุธยาลับมาใช้นั่นเอง ประเทศไทยยังไม่มีความสนใจในภัยอันตรายของลัทธิล่าเมืองขึ้นของประเทศตะวันตกซึ่งกำลังคุกคามรุกโกลัประเทศไทยเข้ามาอยู่ทุกขณะแล้ว บรรดาประเทศตะวันตกได้พยายามอย่างยิ่งที่จะติดต่อทำสนธิสัญญาทางการทูตและการค้ากับไทย แต่ไทยก็ยังสามารถหลีกเลี่ยงการติดต่อกับพวกนั้นมาได้ด้วยดี จริงอยู่แม้จะมีชาวต่างประเทศเดินทางเข้ามาทำการค้าขายอยู่ไม่ขาด แต่ก็ยังเป็นเพียงการค้าขายธรรมดา มิได้มีสนธิสัญญาหรือข้อผูกพันใด ๆ เกิดขึ้นในระหว่างนั้น วัฒนธรรมหรือลัทธิธรรมเนียมของตะวันตกใด ๆ ไทยยังไม่รู้จักและยังไม่เข้าใจเลยตราบจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๙๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์ พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทรงดำเนินพระราชโบายเปิดการติดต่อด้านสัมพันธ์กับชาวตะวันตกอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าสมัยใด ๆ ในอดีตกาล รัชสมัยของพระองค์เป็นเสมือนหัวเลี้ยวหัวต่อของการปฏิรูปบ้านเมืองครั้งสำคัญยิ่ง ไทยไม่เพียงจะเปลี่ยนโฉมหน้าตามแบบอารยะประเทศเท่านั้น หากแต่ยังได้เปลี่ยนแนวนโยบายสัมพันธ์ติดต่อกับ

ต่างประเทศอย่างชนิดกลับหน้ามือเป็นหลังมือ ทั้งนี้ ก็เพราะด้วยพระปรีชาญาณ
ทรงมองเห็นการณ์ไกลของพระองค์นั่นเอง

ครั้นเมื่อมาถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประเทศไทยก็มีภาวะข้อผูกพันต่าง ๆ ตามที่ระบุไว้ในสนธิสัญญาทางพระราช
ไมตรีกับนานาประเทศอย่างแน่นแฟ้นเสียแล้ว ที่ร้ายยิ่งไปกว่านั้นคือ ประเทศ
มหาอำนาจตะวันตกอันได้แก่อังกฤษและฝรั่งเศส กำลังใช้อิทธิพลและแสนยานุ
ภาพทางทะเลของตน เข้ายึดครองดินแดนของประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชียเกือบ
หมดสิ้น กล่าวคืออังกฤษได้ครอบครองพม่า และดินแดนแถบแหลมมลายูทาง
ตอนใต้ ส่วนฝรั่งเศสก็เข้ายึดครองดินแดนบางส่วนของญวนและเขมร ดังนั้นจึง
เหลือแต่ประเทศไทยเพียงประเทศเดียวที่ทั้งโดดเด่น เป็นศูนย์กลางอยู่ระหว่าง
เงื้อมมือของสองมหาอำนาจ ซึ่งต่างก็คอยจ้องกุมเชิงไทยอยู่อย่างไม่คลาดสายตา
นายเวนเดล แบลนชาร์ด (Wendell Blanchard) นักประวัติศาสตร์คนสำคัญได้
บรรยายถึงสภาพเหตุการณ์ตอนนั้นของประเทศไทยไว้ว่า

“.....ระยะเวลากว่านี้ประเทศไทยตกอยู่ในเงื้อมมือ
ของยักษ์ใหญ่สองตน ซึ่งแต่ละตนกำลังมุ่งฉีกเนื้อที่ของ
ราชอาณาจักรไทย และพยายามขยายอำนาจเข้าสู่ตอน
กลางของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา.....”¹

และเวอร์จิเนีย ทอมป์สัน (Virginia Thompson) นักประวัติศาสตร์คนสำคัญ
อีกคนหนึ่ง ก็ได้กล่าวไว้ว่า

-
1. Wendell Blanchard : **Thailand ; It's People It's Culture** P. 234 “.... During these decades Thailand was caught between two giants each of which was chipping away large blocks of the Thai Kingdom and pressing relentlessly toward the Chao Phraya heart land.”

“.....ผู้สังเกตการณ์ชาวต่างประเทศส่วนใหญ่ในสมัยนั้นได้แต่ให้ความเห็นอกเห็นใจในการต่อสู้ เพื่อคงไว้ซึ่งความเป็นชาติของไทย นี่คือสมัยแห่งการคุกคามของอังกฤษทางตอนใต้ และการแทรกแซงของฝรั่งเศสทางตะวันออก...”¹

อาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ต้องเผชิญกับภัยคุกคามของมหาอำนาจยุโรป ยิ่งกว่าพระอติตกษัตริยาธิราชพระองค์ใดทั้งสิ้น เหตุการณ์รุนแรงที่สุดจนเกือบทำให้ไทยต้องเสียเอกราชและอธิปไตยให้แก่ชาวต่างประเทศ ได้แก่เหตุการณ์ที่เรียกว่า “วิกฤติการณ์สยาม ร.ศ. ๑๑๒” ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๖ กล่าวคือ ฝรั่งเศสซึ่งครอบครองดินแดนบางส่วนของญวน และเขมรอยู่ในขณะนั้น ได้บุกรุกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ในปกครองของไทย มีหน้าซ้ายยังเรียกร้องให้ไทยถอนทหารรักษาพรมแดนและจ่ายค่าทำขวัญให้แก่คนในบังคับฝรั่งเศสซึ่งได้รับความเสียหายอีกด้วย เมื่อไทยไม่ยอมปฏิบัติตามจึงเกิดปะทะกันขึ้นและฝรั่งเศสได้ถืออำนาจส่งเรือรบถึง ๓ ลำขึ้นมาตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา โดยไม่บอกกล่าว หรือแจ้งความให้ทราบล่วงหน้าแต่ประการใด เจ้าหน้าที่ไทยให้สัญญาแตกเตือนแล้ว แต่เรือรบฝรั่งเศสไม่ยั้งแต่เนิ่นๆ ดังนั้นเรือกลไฟนำร่องของฝรั่งเศสจึงถูกยิงใช้การไม่ได้ ความโกรธแค้นของคนไทยลุกลามไปทั่วประเทศ จนเกือบกลายเป็นชนวนสงครามระหว่างประเทศ ฝ่ายฝรั่งเศสได้ยื่นข้อเรียกร้อง ๖ ข้อ ที่สำคัญที่สุดคือให้ไทยยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ และให้ชดเชยค่าเสียหายแก่ฝรั่งเศสเป็นจำนวนเงินสูงถึง ๓ ล้านแฟรงค์ กำหนดให้ตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมง

-
1. Virginia Thompson : op. cit., p.43 “.....Most foreigner observers at this time were anything but sympathetic with Siam's struggle towards nationhood. This was the period of English pressure from the south and of French encroachment from the east,

แม้ฝรั่งเศสจะลงมือขึ้นรุนแรงกับไทย แต่อังกฤษก็ยังคงเฝ้าจับตาดูอย่างใจเย็น โดยมีได้จัดการช่วยเหลือหรือให้ความคุ้มครองแก่ไทยอย่างใด ข้อนี้น่าให้รัฐบาลไทยรู้สึกผิดหวังมากเพราะเคยคิดว่าอังกฤษจะช่วยเป็นเกราะกำบังให้พ้นภัยจากฝรั่งเศส อังกฤษเพียงแค่ส่งเรือรบเข้ามา ๓ ลำ เพื่อคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของชนชาติอังกฤษ ซึ่งพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ ขณะมหาภัยจากมหาอำนาจตะวันตกกำลังคุกคามประเทศไทยอยู่นี้เองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหนักพระทัยมาก จนถึงทรงพระประชวรหนัก และหยุดเสวยพระโอสธ ได้ทรงพระนิพนธ์ฉันท์บรรยายความทุกข์และความวิตกห่วงใยชะตาบ้านเมือง พระราชทานไปยังสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีใจความตอนหนึ่งว่า

เจ็บนานนึกหน่ายนิย	มะนะเรื่องบำรุงกาย
ส่วนจิตต์มิสบาย	ศิระกลุ้มอุราตรึง
แม่หายก็พลันยาก	จะลำบากฤทัยพึง
ตริตแต่จะถูกรึง	อรุระวิกและอัครา
กลัวเป็นทวิราช	บตริบ้องอยุธยา
เสียเมืองจะนินทา	บละเว่นฤว่างวาย
กิตติจะเกียงแก่	กับพบซึ่งเงื่อนสาย
สบหน้ามมนุษย์อายุ	จึงจะอุคและเลยสูญ ^๑

สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์คำฉันท์ตอบปลอบประโลม และถวายคำแนะนำแก่พระองค์ เพื่อมิให้ทรงท้อแท้พระราชฤทัยในการจะเผชิญกับภัยแห่งลัทธิจักรวรรดินิยมซึ่งกล่าวกันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าได้ทอดพระเนตรแล้ว ก็กลับทรงมีพระมานะยอมรับการรักษา

๑. “พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๕ พระราชทานแก่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ” ในชุดแบบพระกวีนิพนธ์ ของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า ๔๖

พยายาม เพื่อทรงร่วมผจญกับปวงประชาราษฎร์ของพระองค์สืบไป ใจความ
ตอนหนึ่งในฉันทม์ฉบับนี้ คือ

อันพระประจวกรัง	นี้แท้ไพทสยาม
เหล่าข้าพระบาทความ	วิตกพันจักอุปมา
ประสาแต่อยู่ใกล้	ทั้งรู้ไว้ว่าหนักหนา
เล็ดเนื้อผิเจ้าเยา	ให้หายได้จะชิงถวาย
ทุกหน้าทุกตาตุ	บพบผู้จะพึงสบาย
ปรับทุกข์ทรมทวาย	กันมิเว้นทิววัน
ดูจเหล่าพลละนา	วะเหวว่ากะปัดัน
นายท่ายฉงนงัน	ทิศทางก็กลางแคลง
นายกลประจำจักร	จะใช้นักก็หนักแหนง
จระกัระแวง	จะไม่ทันธุระการ
อึดอัดทุกหน้าที่	ทุกข์ทวิทุกวันวาร
เหตุห่าบดียาน	อันเคยไว้น้ำใจชน
ถ้าจะว่าบรรดากิจ	ก็ไม่ผิด ณ นิยม
เรือแล่นทะเลลม	จะเปรียบต่อก็ออกัน
ธรรมตามหาสมุทร	มีคราวหยุดคพายุผัน
มีคราวสลาตัน	ตั้งระลอกกระลอกฉาน
ผิวพอกำลังเรือ	ก็แล่นรอดไม่ร้าวราน
หากกรรมจะบันดาล	ก็กล่มทุกล้าไป
ชาวเรือก็ย่อมรู้	จะนี้อยู่ทุกจิตต์ใจ
แต่ลอยอยู่ถูราบไค	ต้องจำแก้ด้วยแรงระคม
แก้วรอดตลอดฝั่ง	จะรอดทั้งจะขึ้นชม
เหลือแก้ก็จำม	ให้ปรากฏว่าถึงกรรม

ผิวทอถูระนั่ง	บูนึงเยียวยาทำ
ที่สุดก็สูญล้า	เหมือนที่แกไม่หวาดไหว
ผิดกันแต่ถ้าแก	ให้เต็มแย้จึงจมไป
ใครห่อนประมาทใจ	ว่าซลาดเซลาและเมามิน
เสียทีก็มีชื่อ	ได้เลื่องลือสรรเสริญ
สงสารว่ากรรมเกิน	กำลังคอกจึงจมสูญ ^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงมีพระราชหัตถเลขา พระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร แสดงความมั่นพระทัยว่า “.....อย่าให้มีความสงสัยว่า ฉันจะยินยอมอย่างใดแก่ฝรั่งเศส ที่สุดจนเอาเป็นมาจ้องหน้าอยู่ให้เห็นชื่อ ฤาจะจับตัวลงเรือรบไป ก็จะไม่ยอมเป็นอันขาด ด้วยฉันเชื่อเป็นแน่ว่า ถ้าสมชายใจมีอยู่ตราบใจจะไม่ได้เห็นกรุงสยามปราศจากอำนาจอันเป็นเอกราชเลย” อย่างไรก็ตามเพื่อเป็นการรักษาประเทศชาติให้รอดพ้นจากอันตรายในขณะนั้น พระองค์จึงต้องทรงยอมสละผลประโยชน์บางอย่างของบ้านเมือง เพื่อแลกเปลี่ยนกับเอกราชอันล้ำค่าให้คงอยู่กับประเทศไทยชั่วกาลนาน พระองค์ได้ทรงตกลงรับข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสและในที่สุดหลังจากได้มีการเจรจากันบางประการแล้ว ทั้งสองฝ่ายก็ได้มีการลงนามในสนธิสัญญา เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบอยู่เป็นอันมาก และด้วยสนธิสัญญานับนี้เองทำให้ฝรั่งเศสย่ำใจมากถึงกับนักเขียนประวัติศาสตร์บางคนกล่าวว่าฝรั่งเศสอาจพาลหาเหตุอื่น ๆ และจะกลืนประเทศไทยเสียภายในเวลา ๑๐ ปีก็เป็นได้ แต่ยั้งนับเป็นเคราะห์ดีของประเทศที่อังกฤษเป็นห่วงผลประโยชน์ของตนที่มีอยู่ในประเทศไทยมิใช่น้อย ดังนั้นทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสจึงได้ทำสนธิสัญญาเมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ยกให้ราชอาณาจักรไทย เป็นดินแดนกันกระทบ (buffer area) ซึ่งหมายความว่า ทั้งสองประเทศตกลงกันรักษาความเป็นกลางแก่ประเทศไทยนั่นเอง

๑. สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงพระประชวรด้วยโรคพระโลหิตเป็นพิษถึงแก่สวรรคตเมื่อวันที่ ๒๖-๒๗

จากเหตุการณ์ที่ทำให้ไทยเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส ใน ร.ศ. ๑๑๒ นี้เอง ทำให้พระองค์ทรงแน่วพระทัยว่า การใช้กำลังเพื่อหยุดยั้งการขยายตัวของมหาอำนาจตะวันตกนั้น คือทางที่จะทำให้ประเทศประสบกับชะตาร้ายยิ่งขึ้น พระองค์ทรงได้รับบทเรียนจากเหตุการณ์ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ว่า พระองค์มิทรงสามารถยับยั้งชาวยุโรปด้วยพลังกำลัง ตรงกันข้ามวิธีเดียวที่จะแก้ไขได้คือการดำเนินวิถีทางการทูตเท่านั้น นั่นคือการแสดงพระบุญญาบารมีให้ประจักษ์แก่สายตาชาวต่างประเทศ ด้วยการเสด็จออกไปทำการเยี่ยมเยียนผูกมิตรกับชาติมหาอำนาจนั้น ๆ และจะต้องไม่ยอมเข้าเป็นพวกฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเป็นอันขาด แต่จะคบค้าสมาคมและปฏิบัติต่อมหาอำนาจทั้งสองอย่างเสมอภาคกัน อีกทั้งไม่เปิดโอกาสให้แก่ประเทศหนึ่งประเทศใดโดยเฉพาะ ทรงตระหนักแน่วว่านโยบายโดดเดี่ยวเป็นภัยแก่ประเทศเหมือนดังที่สมเด็จพระบรมชนกนาถตระหนักมาแล้ว จึงนับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นมหาบุรุษอย่างแท้จริง¹ ทรงยอมเสียสละพระราชอาณาเขต พระราชอำนาจพิเศษส่วนพระองค์ และความสุขสนุกสบายทั้งสิ้น เสด็จประพาสทวีปยุโรป เพื่อกระชับสัมพันธไมตรีกับประมุขของประเทศต่าง ๆ ด้วยพระอุตสาหวิริยภาพเป็นอย่างยิ่ง เพราะการเสด็จประพาสทวีปยุโรป ถึง ๒ ครั้ง ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และ พ.ศ. ๒๔๕๐ นั้นมิใช่เป็นการเดินทางที่สามารถกระทำไต่โดยง่ายเหมือนอย่างปัจจุบันนี้ อีกประการหนึ่ง การที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จจากบ้านจากเมืองไปในระยะเวลาอันนานวันเช่นนั้น ก็ยังมีเคยปรากฏมาเลยในกาลก่อน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระอุตสาหวิริยะเสด็จไปโดยมิได้ทรงทอดอวยต่ออุปสรรคนานาประการเลย

ด้วยเหตุผลทางการเมืองที่สำคัญดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงตัดสินพระราชหฤทัยในการที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป การเตรียมการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนั้นเป็นงานใหญ่โตมาก เพราะเป็นครั้งแรกที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงจากบ้านเมือง

1. Virginia Thompson : op. cit; p.45

และพสกนิกรเป็นระยะเวลาอันเกือบปีเช่นนั้น ทรงเกรงว่าอาณาประชาราษฎร์
จะมีความว่าเหว และอาจจะทำให้เกิดการปลุกปั่นเข้าใจผิดขึ้นในบ้าน
เมือง อันจะทำให้ราชการแผ่นดินและความเป็นอยู่ของประชาชน
รวนเร จึงทรงพระราชดำริตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ต่างพระเนตรพระ
กรรณ ทำหน้าที่พระมหากษัตริย์สมบูรณ์แทนพระองค์ ซึ่งโดยเหตุผลทาง
การเมืองภายในและภายนอกประเทศ ผู้ที่ควรแก้ตำแหน่งดังกล่าวคือสมเด็จพระ
ศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งที่ประชุมเสนาบดีทั้งมวลก็ทรงยินยอมเห็น
ชอบด้วย จึงประกอบพิธีมอบพระมหามงกุฎเป็นทางการให้อยู่ในความดูแลของ
สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ โดยมีพระราชกำหนดที่ได้ทรงไว้เป็นบท
บังคับ นับตั้งแต่วันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งพระองค์และข้าราชบริ
พารจะเสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระราชอาณาจักร จนกว่าจะเสด็จพระราช
ดำเนินนิวัติสู่พระนคร

ปรากฏว่าการดำเนินวิเทโศบายทางการเมืองระหว่างประเทศของพระองค์
ด้วยการเสด็จประพาสทวีปยุโรป ได้รับผลสมดังพระราชหฤทัยทุกประการ พระ
รูปที่ทรงฉายกับพระเจ้าซาร์ นิโกลาส ที่ ๑ ของรัสเซีย นับว่าเป็นประวัติดิ
กาสต์ทางการเมืองระหว่างประเทศมาก เพราะว่าเมื่อไปตีพิมพ์ลงในหนังสือ
พิมพ์ ที่กรุงปารีสรัฐบาลฝรั่งเศสจึงตระหนักว่าเมืองไทยปัจจุบันนี้จะรุกรานตาม
อำเภอใจไม่ได้แล้ว เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปแล้วฝรั่งเศสก็เลิกคิดจะเอาดินแดน
ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และได้ถอนทหารออกจากจันทบุรี พระองค์
ยังได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระศรีพัชริน ฯ กล่าวถึงผลในตอนนี้ว่า

“.....การที่เราจะหมายกำลังอุดหนุนจากประเทศอื่นนั้น ตามที่ฉัน
เข้าใจชัดจากที่ได้สนทนากันกับเอมเปอเรอของรัสเซีย และเคาต์

บุราเวียฟ (นายก) ลอร์ต สอรัสปูรี (Salesbury) มิสเตอร์
เคอร์สัน ต่อไป เอ็มเปอเรอออฟ เยอรมันนี้ เห็นว่า
ไม่มีอะไรจะยึดเหนี่ยวมากกว่า ถ้าถึงจะทำลายเอกราช
ของเราแล้วท่านเหล่านี้คงจะเข้าแทรกแซงพutschal ไม่เป็น
การทำได้ตามสบายใจหรือถ้าสมเหมาะสมกันก็ได้.....”

นายเวนเดล แบลนชาร์ด ได้กล่าวถึงผลสำเร็จในการดำเนินวิเทศนโยบาย
ทางการเมืองระหว่างประเทศ ทั้งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าและพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“...ทั้งสองพระองค์จะตราตรึงอยู่ในประวัติศาสตร์ไทยไป
ตลอดกาลนาน ในการที่ทรงยอมรับรู้อิทธิพลของฝ่าย
ตะวันตก ในขณะที่เดียวกันก็ทรงปรับปรุงความเจริญให้
แก่ราชอาณาจักรตามแบบชาวตะวันตก ผลสำเร็จที่แสดง
ให้เห็นอย่างชัดแจ้งก็คือ ประจักษ์พยานที่ว่าประเทศไทย
เป็นประเทศเดียวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ไม่เคย
ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมชาติตะ-
วันตกเลย.....”¹

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ได้ทรงบรรยายเหตุการณ์ตอนนี ไว้ในพระนิพนธ์
เรื่อง สามกรุง ด้วยความชื่นชมโสมนัสว่า

.....ฉะนั้นทั้งมวลประเทศ เขตทวีปอาस्या ภาคบูรพามีสาม

1. Wendell Blanchard ; op. cit. , p. 35 ”— Their success is demonstrated
by that fact that Thailand is the only state in Southeast Asia which has
never been under the rule of western colonial power.—”

สยาม ญี่ปุ่น จีน เลียงปราจีนอยู่ใต้ นอกจากสามนี้แล้ว
ตกต้องเป็นเมืองออกเอย ๆ^๑

และอีกตอนหนึ่งในประโยชน์ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทวีปยุโรปว่า

ไมตรีส่วนพระองค์ ทรงสืบส่อต่อดิถี กับชนทิศ
อัคตงกต ปรากฏนามภูธร ขจรไปในยุโรป โอบถึงทวีป
อเมริกา แหกเมืองมาเยี่ยมเยียน เจ้ายุโรปเบียนหลายองค์
หลายราชวงศ์หลายประเทศ ๆ

อนึ่งภูเบศร์เสด็จประพาส เยี่ยมจอมราชภูธรในยุโรป
โกบประโยชน์โสติดิผล ไม่มีคนไทยใดได้เคยไปเที่ยวถ้วน
สังเกต เหตุการณ์ล้วน ตั้งให้ไต่ยล ทัวเอย^๒

หลังจากเสด็จกลับจากการประพาสยุโรปแล้ว บรรดาพระเจ้าแผ่นดิน
และผู้แทนต่างประเทศที่ได้เสด็จไปทรงเยี่ยมเยียนนั้น ก็ได้ทรงถือเป็นโอกาส
เสด็จมาเยี่ยมประเทศไทยเป็นการตอบแทน เช่นสมเด็จพระเจ้า ชาร์ นิโคลาส
ที่ ๒ แห่งประเทศรัสเซีย ดยุกโยฮัน อัลเบรท แห่งเยอรมัน และ เจ้าชาย
ลุยยี่ตี ซาไวยา ดยุกออฟ อาบรุซซี แห่งอิตาลี เป็นต้น

นอกเหนือจากผลประโยชน์ทางการเมืองระหว่างประเทศที่ทรงได้รับจาก
การเสด็จประพาสต่างประเทศแล้ว ผลประโยชน์ยิ่งใหญ่อีกที่ติดตามมาคือ ได้ทรง
นำความเจริญแบบใหม่ต่าง ๆ ที่ทรงได้พบเห็น กลับมาปรับปรุงประเทศอย่าง
ขนานใหญ่อีกด้วย อนึ่ง นอกจากการเสด็จประพาสยุโรปถึง ๒ ครั้งแล้วพระองค์
ยังได้เสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง ได้แก่ สิงคโปร์ มอญ พม่า
อินเดียน และเกาะชวา ในสมัยต้นรัชกาลระหว่างที่ทรงมีสมเด็จพระยาบรม
มหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการอีกด้วย พระองค์ได้ทรงศึกษาวิธีการ

๑. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ : สามกรุง หน้า ๒๔๓

๒. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ : สามกรุง หน้า ๒๕๒

ปกครองตลอดจนความเจริญของประเทศนั้น แล้วทรงนำกลับมาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมกับขนบธรรมเนียมประเพณีของไทย ทั้งภายในราชสำนักและส่วนราษฎร การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง ความทรงจำ คือ การโปรดให้ผู้ที่มาเข้าเฝ้าแต่งกายและยืนเฝ้าแบบฝรั่ง คือ ใส่เสื้อคอปก นุ่งผ้าม่วง สวมถุงเท้า รองเท้า การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ในสายตาของคนสมัยนั้นย่อมเห็นเป็นของแปลกประหลาดมาก จมื่นแก่งศิल्प นักบันทึกเหตุการณ์จึงได้เขียนเป็นจดหมายเหตุในปฐม เมื่อวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ ว่า“.....ในข้างขึ้นเดือนนี้ ข้าราชการแต่งคอเสื้อผ้าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่ง ธรรมเนียมนอก” นอกจากนั้น การค้าขายระหว่างประเทศเพื่อนบ้านก็กว้างขวางขึ้น สิ่งก่อสร้างใหม่ ๆ ก็เกิดขึ้นเช่น สโมสรนายทหารมหาดเล็ก ตามแบบสโมสรกองกอดิเญที่เมืองบะเตเวีย ทำถนนริมกำแพงเมืองรอบพระนคร สร้างสวนสาธารณะ ทำเขื่อนอิฐริมคลอง สร้างสะพานเหล็กสำหรับรถข้ามคลอง และการใช้รถก็เริ่มแพร่หลายนับแต่ครั้งนั้น ถึงกับมีช่างตั้งโรงรับซ่อมและสร้างรถขึ้นในกรุงเทพฯ

การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่าที่ได้กล่าวมาแล้ว ล้วนเป็นการเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งสิ้น ยังมีการเสด็จประพาสอีกแบบหนึ่ง ซึ่งโปรดกระทำอยู่เสมอตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์ นั่นคือ การเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนพลกนิกรในท้องที่ต่างจังหวัด ที่สำคัญก็คือพระองค์ไม่โปรดให้ตระเตรียมหมายกำหนดการ หรือจัดการรับเสด็จอย่างเอิกเกริก ตรงกันข้ามโปรดปลอมแปลงพระองค์เป็นราษฎรสามัญชน เพื่อจะได้ทอดพระเนตรสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร์ และการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ด้วยพระเนตรพระกรรณของพระองค์เอง และอย่างไม่มีสิ่งใดเคลือบแฝงด้วย โปรดให้เรียกการเสด็จประพาสแบบนี้ว่า การเสด็จประพาส

ต้น และการเสด็จประพาสต้นนั้นเอง ที่ทำให้พระองค์ทรงเป็นที่รักใคร่อย่าง
ยอดเยี่ยมของพสกนิกร

สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงปรารถนาในจดหมายที่ใช้นามแฝงว่า
นายทรงอาณนุภาพเขียนถึงพ่อประคิษฐในหนังสือเรื่อง จดหมายเหตุเสด็จประพาส
ต้นว่า“..... เรื่องเสด็จประพาสต้นนั้น คนชอบพูดชอบเล่ากันมาก แม้ว่าจะ
เป็นเรื่องสนุก ๆ ธรรมดาในจดหมายเหตุก็จริง แต่ว่าพิจารณาโดยตั้งใจใคร่
ครวญแล้ว ก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป เป็นต้นว่า เหตุใดสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎร์ทั่วหน้า สมกับที่ได้
ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า “ปี่ยมหาราชาริราช” ที่จริง
พระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารับบุตร พอพระราชหฤ-
ทัยที่จะคุ้นเคยคบหาและถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร์โดยมิได้ถือพระองค์ยก
ตัวอย่างคงจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้ เป็นต้น การที่พระองค์ทรงสมาคม
กับราษฎรไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น
ยอมทรงเป็นพระธุระไต่ถามถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้
ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินและทราบความ
อันนี้ จนได้เคยเห็นบางที่ราษฎรกราบทูลร้องทุกข์ เป็นข้อความซึ่งทรงพระ
ราชดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่
ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้รับความรำคาญใจหลายคราว บางที่ถึงต้องผลัดเปลี่ยน
พนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสต้นเป็นคุณประโยชน์
แก่ความสุขสำราญของราษฎรได้อีกเป็นจำนวนมาก ใช่แต่เท่านั้น บรรดาราษฎร
ที่ได้เสด็จไปทรงคุ้นเคยในเวลาเสด็จประพาส พระองค์มิได้ทรงละลืม ในเวลาต่อ
มาเมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จะเข้าเฝ้าแทนก็ทรงกรุณาโปรดเกล้า ฯ
พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางที่ถึงกับรับสั่งให้เข้าไป
รับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งให้เรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านั้นว่า“เพื่อนต้น”

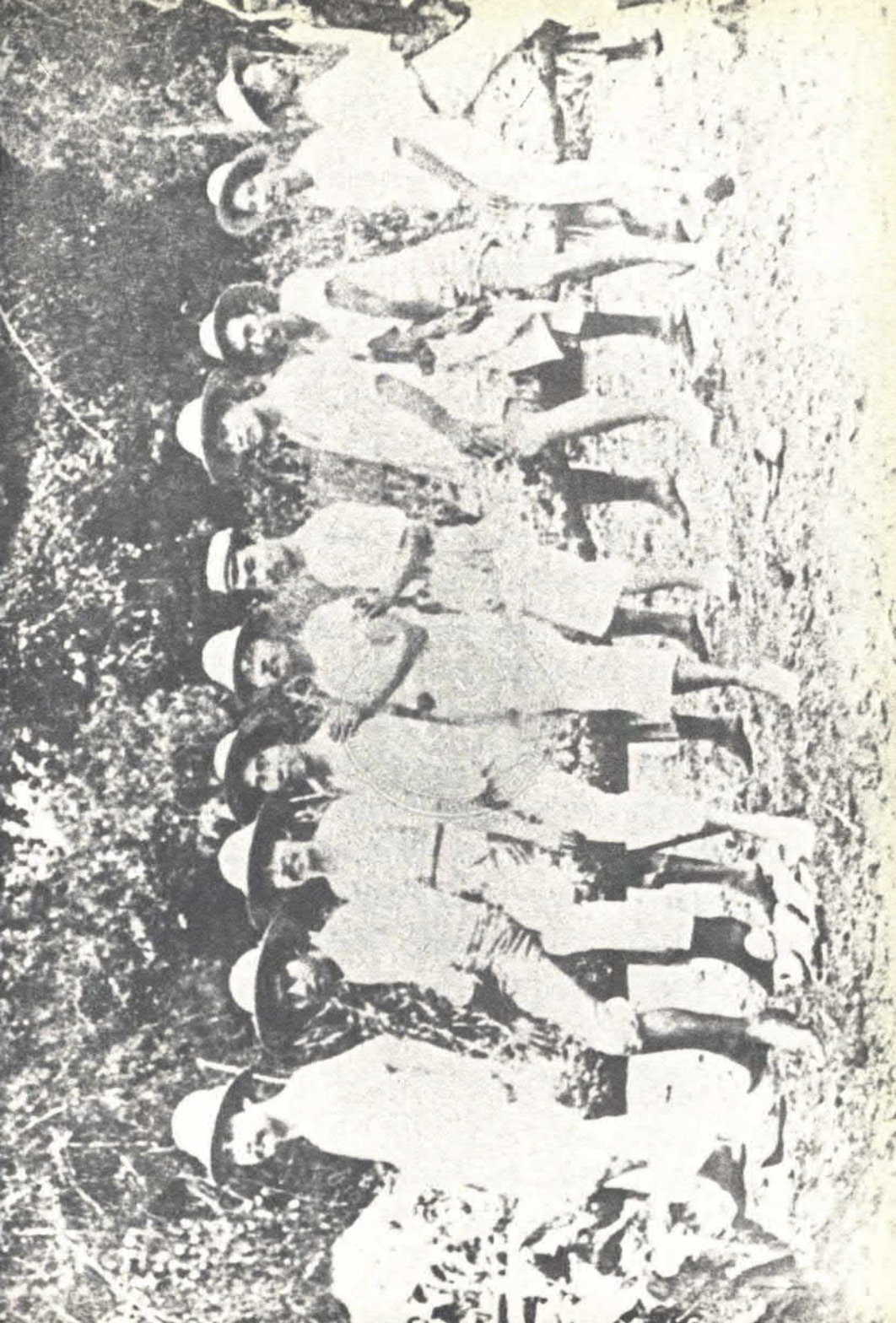
ซึ่งมีอยู่ทั้งชายและหญิงแทบทุกหัวเมืองที่เสด็จประพาส เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ ก็ได้ทรงหาของมาฝากเพื่อนกันมีไม้เท้าเป็นต้น เมื่อพวกนั้นทราบว่าจะเสด็จกลับเข้ามาเฝ้าเยี่ยม ก็ได้พระราชทานของฝาก ไม้เท้าพระราชทานเลยเป็นเครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนกันถือเข้าเฝ้า ทั้งเวลาเข้ามาเฝ้าในกรุงเทพฯ และเฝ้าตามหัวเมืองเวลาเสด็จประพาสไม่ว่าที่ใด” ๑

การไปตรวจดูสภาพบ้านเมืองนั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ปกครองประเทศ เพราะการปกครองประเทศมิใช่จะสำคัญอยู่แต่ในเมืองหลวง จะต้องสอดส่องดูแลไปถึงหัวเมืองใหญ่น้อยทั่วพระราชอาณาจักรด้วย แต่การจะออกไปตรวจตราทุกข์สุขของราษฎรนั้นหากไปเป็นทางราชการ ก็จะมีการตระเตรียมรับรองอย่างดี ยากจะได้เห็นสภาพที่แท้จริง โดยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าโปรดการเสด็จประพาสอยู่แล้ว จึงได้ทรงหาวิธีเสด็จประพาสอีกวิธีหนึ่ง ซึ่งจับใจราษฎรมาจนถึงทุกวันนี้ ส่วนต้นเหตุของคำว่าเสด็จประพาสต้นนั้นเนื่องมาแต่การเสด็จในครั้งแรกทรงเรือมาดไปลำเดียวไม่พอบรรทุกเครื่องครว^๒ จึงทรงซื้อเรืออีกลำหนึ่งแล้วโปรดให้จมนัสมือโจราช เป็นผู้คุมเครื่องครว^๒ ไปในเรือนั้น จมนัสมือโจราชมีชื่อจริงว่าอัน จึงตรัสเรียกเรือนั้นว่า “เรือตาอัน” ซึ่งถ้าเรียกเร็ว ๆ ก็จะเป็นเรือต้น ต่อมาได้โปรดให้เอาชื่อเรือต้นมาเรียกเรือพระที่นั่งทรงแล้วเลยเรียกการเสด็จแบบนี้ว่า “ประพาสต้น”

๑. สมเด็จพระราชดำรัสฯ : จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ ครั้งแรก และครั้งที่ ๒ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกตรี พระยานิพัทธราชกิจ (อิน นรพัฒน์)

พ.ศ. ๒๔๗๗ หน้า ๓๖-๓๗

๒. ที่ต้องมีเรือบรรทุกเครื่องครว^๒ไปด้วย เพราะโปรดให้เป็นแบบราษฎรสามัญ ก็นำอาหารสดมาประกอบทำกันเองในเรือน พระองค์เสวยเช่นเดียวกับข้าราชการบริพาร และยังทรงคิดประดิษฐ์อาหารแปลก ๆ เพื่อให้เหมาะกับสภาพเหตุการณ์เช่น เมื่อคราวเสด็จท่าฉลอม ทรงซื้อปลา ปลาหมึก และกุ้ง จากราษฎร และโปรดให้ทำเป็นข้าวต้มสามกษัตริย์ ซึ่งปรากฏว่าอร่อยออกไปตาม ๆ กัน และถ้ามีได้ทรงหยุดและทำกรวาระหว่างทางก็โปรดให้แวะขอทำครัวตามบ้านเรือนของราษฎร เช่นบ้านของนายช้าง และอ้าแดงพลับ เป็นต้น

การเสด็จประพาสต้นแต่ละครั้ง ล้วนมีเรื่องสนุกสนานเล่ากันไม่รู้จบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความไม่รู้จักพระเจ้าแผ่นดินของราษฎร ทำให้พระองค์ทรงเข้ากับราษฎรได้อย่างสนิทสนมเป็นการเข้าถึงตัวราษฎรแบบที่เรียกในปัจจุบันว่า face to face communication บรรดาราษฎรที่ทรงไปทำความรู้จักคุ้นเคยนั้น ที่โปรดมากก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เช่น นายช้างเพื่อนต้นคนหนึ่ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งนายช้างเป็นหมื่นปติพัทธภูวนาถ นอกจากนั้นการเสด็จประพาสต้นยังเป็นการเสด็จประพาสแบบไม่มีหมายกำหนดการ ฉะนั้นเรื่องหาที่เสวยและที่ประทับแรมจึงเป็นเรื่องที่ข้าราชการผู้ตามเสด็จจะต้องตระเตรียมกันอย่างกะทันหัน สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีได้ทรงเล่าเมื่อคราวที่เสด็จผ่านวัดบางบัวทอง ซึ่งจะต้องแวะเตรียมเครื่องเสวยและที่ประทับให้ทันก่อนค่ำในเวลาไม่ถึง ๘ ชั่วโมง สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงวิตกเกรงจะจัดได้ไม่ทัน แต่ด้วยพระบารมีและทรงเป็นที่รักใคร่ของประชาชนอย่างยิ่งนั่นเอง เรื่องยากจึงเป็นเรื่องง่าย เพียงแต่สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีไปบอกอำเภอกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แล้วมีรับสั่งว่าเจ้านายจะเสด็จมาประทับแรมที่ตรงนี้จะต้องช่วยกันแผ้วถางทางและทำสะพานที่จะจอดเรือพระที่นั่งขอให้ช่วยกันบ่าวร้องราษฎรให้มาช่วยกัน มีมีดพร้าเครื่องมืออย่างใดให้นำมาด้วย ปรากฏว่าราษฎรแถบนั้นต่างร่วมมือร่วมใจกันทำงานเต็มที่ภายใน ๒ ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงาน ๓๐๐ ถึง ๔๐๐ คน ด้วยความเต็มใจ พวกผู้หญิงที่ไม่ได้ขอแรงก็อาสาหุงหาอาหาร ทำครัวเลี้ยงคนงาน ไปหาผักหญ้า ข้าวปลา หมากบุนนาค เมื่อจะให้เงินตอบแทนก็ไม่ยอมรับ ว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบายสี่โมงการแล้วเสร็จเลี้ยงกันอีกเกริกสนุกสนานราวกับงานไหว้พระอย่างใหญ่ ใครได้เห็นแล้วต้องยินดีด้วยเห็นได้ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร

การเสด็จประพาสต้นนับว่า เป็นพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระปิยมหาราชทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่ราษฎรเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่าง

ยิ่งในตำแหน่งความสุขและความชื่นใจ ที่ได้เห็นเจ้าชีวิตผู้มีพระราชอำนาจสูงสุดต่อม
พระองค์มาสนิทสนมกับราษฎร เสวยเช่นเดียวกับราษฎรโดยไม่ถือพระองค์
สมควรแก่การเกิดพระเกียรติไว้ชั่ววันรันดร สมดังที่กรมหลวงพิชิตปรีชากร
นิพนธ์ไว้ในโคลงเฉลิมพระเกียรติบทหนึ่งว่า

ยามเสด็จประพาสทั่ว	แดนไทย
ทุกท่านตามเสด็จไป	พรั่งพร้อม
พระเสวยสิ่งใดใด	ทุกท่าน เหมือนแฮ
กิตพระคุณควรน้อม	รับไว้ในเศียร

๑๒. การป้องกันประเทศ

อาจกล่าวได้ว่าตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระบาทสมเด็จพระปิยมหา
ราชนั้น อาณาประชาราษฎร์มีความสุขสงบสุขด้วยเดชพระบารมีแห่งพระองค์
บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข ไม่เดือดร้อนกับการทำศึกสงครามเหมือนสมัยบุรพมหา
กษัตริย์ คงมีแต่การปราบปรามพวกโจรสลัด ในมณฑลอุดรบ้าง โจรเงี้ยวในมณฑ
ลพายัพบ้าง และฝิ่นในมณฑลอีสานบ้างเท่านั้น แม้กระนั้นพระองค์ก็ได้
ทรงละเลยกับการจัดการป้องกันประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคที่มหาอำนาจ
ยุโรปเข้ามาคุกคามเอกราชและอธิปไตยอย่างหนัก พระองค์ทรงเห็นความจำเป็น
ที่จะต้องจัดการป้องกันประเทศให้เป็นแบบสมัยใหม่

พระองค์ทรงเห็นว่าการทหารซึ่งเป็นกำลังสำคัญของชาติบ้านเมือง ควร
จะได้รับการบำรุงให้สมแก่กาลสมัย ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ พระองค์จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดทหารที่ได้รับการปรับปรุงใหม่ตามแบบยุโรป คือ
ทหารบก และทหารเรือ ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย และในปีรุ่งขึ้น จึงได้โปรด
ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการทหารขึ้น รวมการบังคับบัญชาทั้งทหารบก และ
ทหารเรือตั้งเป็นกรมหนึ่ง เรียกว่ากรมยุทธนาธิการ กิจการก็ดำเนินมาด้วยดีเป็น
ลำดับ ในพ.ศ. ๒๔๓๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกระทรวงกลา-

โหมขึ้น และได้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้ทรงจัดตั้งกรมทหารเหล่าต่าง ๆ เช่น กรมทหารหน้า กรมทหารรักษาพระองค์ กรมทหารล้อมวัง กรมทหารผิพาย กรมทหารม้า กองช่าง และกองดับเพลิง เป็นต้น ทรงจัดให้มีการเปลี่ยนเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์หลายอย่างให้เหมาะสม การปกครองและรูปของกองทัพบกก็เรียบร้อยขึ้น ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๒ โปรดให้เปลี่ยนเรียกนามกองทหารเป็นกรม โดยลำดับเลขทั่วไป กองทหารหน้าได้นามว่า “กรมทหารราบที่ ๑” ในปีเดียวกันนี้ ได้โปรดให้จัดกองทหารบกขึ้นในมณฑลและจังหวัดต่าง ๆ นับว่าทรงสร้างความปลอดภัยให้แก่ราษฎรในต่างจังหวัดเป็นอย่างดี

นอกจากจะทรงปฏิรูปกองทัพบกให้เป็นที่เรียบร้อยแล้ว พระองค์ยังทรงเห็นกาลไกลถึงความจำเป็นในการป้องกันประเทศทางน่านน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ใน ร.ศ. ๑๑๒ ที่เรือรบฝรั่งเศสแล่นเข้ามาชุกชุมในแม่น้ำเจ้าพระยา อดีตสอนให้เราเห็นว่า ประเทศที่มีอาณาเขตจดทะเลถ้ามีกองทัพเรือที่ไม่เข้มแข็งเพียงพอแล้ว ทะเลจะเป็นจุดที่อ่อนแอที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวพระบาทสมเด็จพระปิยมหาราชจึงได้ทรงวางรากฐานกองทัพอากาศไทย ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการที่เกี่ยวกับทหารเรือให้ทันสมัย กล่าวคือ จัดกำลังและระเบียบการบังคับบัญชาใหม่ให้รัดกุมขึ้น พระราชทานพระราชวังเดิมให้เป็นโรงเรียนนายเรือ และได้เสด็จมาเปิดโรงเรียนนายเรือด้วยพระองค์เอง เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงสร้างเรือรบไว้ป้องกันประเทศหลายลำด้วยกัน เช่น เรือพระที่นั่งเวสชาติรี เรือพระที่นั่งมหาจักรีลำที่ ๑ เรือมูรธาวิไลศวรรค์ลำที่ ๑ เรือรบหลวงสุริยมณฑลลำที่ ๑ เรือรบหลวงมกุฎราชกุมาร เรือรบหลวงสุกรีพรองเมือง

พระองค์ยังได้ทรงส่งพระราชโอรสไปทรงศึกษาวิชาการทหารตามแบบอย่างยุโรปอีกหลายพระองค์ เช่น พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช

ทรงศึกษาวิชาการด้านการทัพบกและได้ทรงเป็นกำลังสำคัญในการจัดระเบียบการกองทัพบกไว้อย่างทันสมัย พระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ และพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ทรงศึกษาวิชาการทหารเรือสมัยใหม่ และทรงเป็นกำลังสำคัญในงานของกองทัพเรือเช่นเดียวกัน

นอกจากทหารบกและทหารเรือแล้ว พระองค์ยังได้ทรงจัดการรักษาความสงบภายในประเทศ ด้วยการโปรดให้สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ ผู้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จัดตั้งกรมกองตระเวนและกรมตำรวจภูธรขึ้น มีหน้าที่รักษาท้องถื่นเพื่อป้องกันอันตรายชีวิตและทรัพย์สินของประชาชน ทำให้ราษฎรได้รับความอบอุ่นใจและประกอบอาชีพด้วยความเป็นปกติสุข ปราศจากโจรผู้ร้ายรบกวน

๑๓. พระปิยวาจาและพระวิจารณ์ญาณในการคัดเลือกคนเข้ารับราชการ

สุนทรภู่ รัตนกวีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้กล่าวสรรเสริญคุณของวาจาไว้หลายต่อหลายแห่งด้วยกัน เช่น ตอนหนึ่งในนิราศภูเขาทอง ที่ว่า

“ถึงบางพุดพุดดีเป็นศรีศักดิ์ มีคนรักสรรถ้อยอร่อยจิต

แม้้นพุดชั่วตัวตายทำลายมิตร จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพุดจา”
และอีกตอนหนึ่งในสุภาษิตสอนหญิง ว่า

“อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นทราก แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย”

คำพังเพยโบราณก็ยังคงกล่าวไว้ว่า “ปากเป็นเอก เลขเป็นโท และหนังสือเป็นตรี” ดังนั้นย่อมแสดงว่าวาจานั้นเป็นสิ่งสำคัญ เป็นคุณเครื่องที่สามารถทำให้การงานต่าง ๆ สำเร็จลงได้ พระราชกรณียกิจทั้งปวงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่าที่ได้กล่าวมานั้น จะสำเร็จลุล่วงดังพระราชประสงค์มิได้โดยถ้าหากว่าพระองค์จะขาดเสียซึ่งพระปิยวาจาอันผูกน้ำใจคน ตลอดจนพระวิจารณ์ญาณในการคัดเลือกตัวบุคคลเข้ารับราชการ พระองค์ทรงใช้พระปิยวาจากับ

บุคคลทุกระดับชั้น ตั้งแต่บรรดาสมเด็จพระอนุชาธิราช พระมเหสี พระราชเทวี พระราชโอรส คณะเสนาบดีและข้าราชการทุกหน่วยงานซึ่งเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้บรรดาผู้อยู่ใกล้ชิด ผู้รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณ และอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง ผูกใจจงรักภักดีและรักใคร่เทิดทูนพระองค์อย่างลึกซึ้ง และรับสนองพระบรมราชโองการและพระราชธุระด้วยความเต็มพระทัย และเต็มใจทุกพระองค์และทุกคนไป

ตัวอย่างที่จะยกมากล่าวให้เห็นจริง คือ พระปีย์วาทิทรงมีแก่ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ผู้ซึ่งเป็นข้าราชการที่ทรงคุณวิเศษ ได้ทำประโยชน์แก่งานราชการเป็นอเนกปริยาย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยและโปรดปรานมาก งานที่โปรดให้เจ้าพระยายมราชทำนั้น ล้วนสำเร็จด้วยดีจนถึงทรงโสมนัสทุกครั้ง จนเกือบเรียกได้ว่า ท่านเป็นข้าราชการและเสนาบดีคู่พระองค์ทีเดียว คราวหนึ่ง เจ้าพระยายมราชล้มเจ็บ ทรงหวังใยปรารภว่าจะเสด็จไปเยี่ยมด้วยพระองค์เอง แต่ติดขัดด้วยโบราณราชประเพณีที่ถือกันว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปเยี่ยมเสนาบดีคนใดที่ป่วยจนอาการไม่รอดแล้ว เสนาบดีผู้นั้นจะต้องถึงแก่กรรมอย่างแน่นอน จึงทรงวังร้ออยู่ก่อน พอทรงทราบที่เจ้าพระยายมราชมีอาการดีขึ้นมากแล้ว จึงได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงว่า ทรงยินดีที่ได้ทราบว่าเจ้าพระยายมราชใกล้จะหายป่วยแล้ว ระหว่างที่กำลังเจ็บหนักทรงไปเยี่ยมไม่ได้ ดังนั้นจะขอเสด็จไปเยี่ยมที่บ้านเมื่อหายแล้ว ได้ทรงส่งหนังสือและขนมพร้อมกับพระราชหัตถเลขาไปทรงเยี่ยมด้วย ซึ่งแน่นอนว่าเมื่อเจ้าพระยายมราชได้รับพระราชหัตถเลขาและของพระราชทานเยี่ยมแล้ว ย่อมจะสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ และมีความจงรักภักดีอย่างแน่นแฟ้นไปจนตลอดชีวิต

เมื่อเจ้าพระยายมราชทำบุญอายุ ๔ รอบ ก็ได้พระราชทานพรมาเป็นพระราชหัตถเลขาทั้ง ๆ ที่ขณะนั้นเสด็จประพาสจังหวัดเพชรบุรีอยู่ในระหว่างปฏิบัติพระราชกิจ แต่ก็ยังทรงนึกถึงวันเกิดของข้าราชการซึ่งย่อมนำความปลาบ

ปลื้มมาสู่ผู้ที่ได้รับเป็นอย่างยิ่ง พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทรงใช้พระปิยะวาจาอ่อนหวานเป็นที่จับใจยิ่งนัก ถึงสำเนาที่อัญเชิญมา ดังนี้

บ้านบัน เพชรบุรี

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

พรุ่งนี้จะเป็นวันทำบุญอายุครบ ๔ รอบ อันเป็นที่ผูกใจจามั่นอยู่นั้น จึงขอจดหมายฉบับนี้ให้พร ขอให้มีความสุขยืนนาน ปราศจากโรคภัยอันเป็นที่ตั้งแห่งกำลังกายและกำลังปัญญา ที่จะได้ทำการอันหนักสำหรับหน้าที่ ให้สำเร็จตลอดได้

แท้จริงราชการที่เราทำอยู่ด้วยกันบัดนี้ เป็นการที่คนเกิดมากู้บารมีกันจึงจะทำได้ เพราะเป็นการยากการหนัก ซึ่งคนสามัญจะเห็นตามใจตลอดได้ยาก ขอเสี่ยงบารมีของตัวเองให้พรเจ้าพระยายมราช ด้วยเดชความสัตย์สุจริตปรารถนาดีต่อประชาชนและชาติภูมิ ขอให้พรทั้งปวงประสิทธิแก่เจ้าพระยายมราช ด้วยความสัตย์อันกล่าวอ้างนี้

ได้ส่งซองบุหรืมาเป็นของขวัญ ขอให้ไว้เป็นที่หมายน้ำใจ และเป็นสวัสดิมงคลด้วยเทญ.

จุฬาลงกรณ์ พร.°

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบโบสถ์วัดเบญจมบพิตร ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ ปรากฏว่า สมเด็จพระยานริศฯ ทรงออกแบบได้สวยงามเป็นที่พอพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง จึงได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาชมเชยว่า “...ฉันไม่ได้นึกจะขอละเลย แต่อดไม่ได้ว่า เธอเป็นผู้ช่างในหัวใจฉันเสียแล้ว ในเรื่องทำดีไซ้เช่นนี้.....”

กับสมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ ผู้ทรงเป็นพระอนุชาร่วมพระทัย และได้ทรงรับราชการเป็นกำลังสำคัญ ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงธรรมการนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระปิยะวาจา เนื่องในโอกาสที่สมเด็จพระยาตากำรง ทรงมีพระชนมายุครบ ๔ รอบ ว่า

“.....กรมตำรวจ เธอกับฉันเหมือนกับได้แต่งงานกันมานานแล้ว ขอให้เธอรับแหวนวงนี้ เป็นแหวนที่ฉันได้ใส่อยู่เอง ไว้เป็นของขวัญในวันเกิด กับรูปที่ฉันถ่ายเมื่ออายุเท่าพระพุทธเลิศหล้า อันนับว่าเป็นสวัสดิมงคล ขอให้เธอมีความสุขความเจริญมั่นคง และให้อายุยืน จะได้อยู่ช่วยกันรักษาแผ่นดินสืบไป”

ทางด้านการติดต่อต่างประเทศ ได้ทรงอาศัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งทรงพระปรีชาสามารถในการต่างประเทศเป็นเลิศพระบาทสมเด็จพระปิยมหาราช ก็ได้พระราชทานปิยะวาจา ว่า

“.....ความยินดีที่บังเกิดขึ้นจากแลถอยหลังขึ้นไปว่า เธอกับฉันได้ทำราชการและมีความรักใคร่อาศัยกันและกัน ส่วนพี่น้องตั้งแต่เรายังเป็นเด็กด้วยกันมา ล่วงเวลาช้านาน จนถึงนับว่าเป็นคนแก่ด้วยกัน การที่ได้ทำมาแล้วล้วนเป็น การสำคัญ ๆ ที่ได้ก้าวล่วงข้ามมาเป็นขั้น ๆ จนถึงเวลานี้ เป็นข้อที่ควรยินดีต่อความสำเร็จอันเรามุ่งหมายได้กระทำ ให้เป็นไปได้ถึงเพียงนี้ เมื่อระลึกถึงกาลล่วงมาแล้วเช่นนั้น ให้บังเกิดความยินดีปลื้มเปรมในใจ เช่นได้เกิดขึ้นแก่ตัวฉัน เมื่อความยินดีเกิดขึ้นเช่นนั้น ก็นับว่าเป็นมงคลอันอุดม.....”

พระปิยวาจาที่ยกมาให้เห็นเป็นตัวอย่างสุดท้ายคือ พระปิยวาจาที่พระราชทาน มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร ความว่า

สวนดุสิต

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ถึงพระยาสุริยานุวัตร

ด้วยความพอใจเกิดขึ้นโดยเฉพาะในน้ำใจต่อความเอื้อเฟื้อในราชการบ้านเมือง ซึ่งเจ้าได้แสดงให้เห็นเป็นที่มั่นใจว่าเจ้าเป็นเพื่อนทุกข์ เพื่อนยากคนหนึ่ง ซึ่งไต่ความรอนใจมาด้วยกันนานแล้ว จนถึงเวลานี้เจ้ายังมีไต่ท้อถอยในการที่จะให้ความพอใจเฉพาะตัวจึงให้เขาทำหีบทองใบหนึ่ง แล้วมาหลายเดือน แต่ยังหาได้ส่งไม่ บัดนี้เห็นว่าจะรอช้าไปก็ไม่ใช่แน่ว่าจะมีช่องที่ควรให้เมื่อใด จึงถือเอาความพอใจส่งมาให้ เป็นของส่วนตัวหาใช่เป็นเครื่องยศความเป็นบำเหน็จบำนาญไม่ ขอให้รับไว้อย่างเพื่อน ให้เป็นพะยานแห่งความพอใจในความคิดที่ว่า สั้น ๆ ว่า ถูกคอกันแล ได้ร่วมทุกข์ยากในราชการด้วยกัน

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์^๑

๑๔. พระบรมรูปทรงม้าและการเสด็จสวรรคต

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชเจ้าทรงเป็นที่รักใคร่อย่างล้นเหลือของพสกนิกรทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ

๑. พระบรมราโชวาท และพระราชหัตถเลขา สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแก่ มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร โรงพิมพ์ศรีกรุง พ.ศ. ๒๔๘๘ ฉบับที่ ๒๕ หน้า ๕๕

ตลอดทั่วขอบขันฑสีมา ปวงประชาราษฎร์ได้ถือว่าพระองค์คือ พระราชบิดา
แห่งตนและประเทศชาติ ซึ่งพระองค์ก็ทรงแสดงให้เห็นว่าอาณาประชาราษฎร์ได้
ประจักษ์ว่า ทรงเป็น “พ่อ” ที่รักยิ่งจริง ๆ ของชาวไทยทุกคน ไม่ว่าจะเป็น
โดยพระราชภารกิจใด ๆ ก็ตาม ทรงถือว่าราษฎรคือ “ลูก” ของพระองค์
มากกว่าจะทรงถือว่าเป็นราษฎรที่พระองค์ทรงมีตำแหน่งเป็นพระประมุขเท่านั้น
คงจะเห็นได้จาก พระราชดำรัสตอบประชาชนเมืองตราก ที่มาเฝ้ารับเสด็จ
พระองค์ เมื่อคราวเสด็จกลับจากยุโรปครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ความว่า

“.....ซึ่งเจ้าทั้งหลายคิดเห็นว่าเราเหมือนบิดาที่พลัดพราก
จากบุตรจึงรับมาหานั้น เป็นความคิดอันถูกต้องแท้ ขอให้
เชื่ออยู่ในใจเสมอสืบไปในเบื้องหน้าทั้งเช่นที่คิดเห็นในครั้ง
นี้ ว่าเราจะเป็นเหมือนบิดาของเจ้าเสมอตลอดไป ย่อม
ยินดีด้วยในเวลามีความสุข และจะช่วยปลดเปลื้อง
อันตรายในเวลาที่มีภัยได้ทุกซ์.....”

ในพระราชวโรกาสอันเป็นมหามงคลสมัยเมื่อพระองค์เสด็จเสวยราชย์มา
ได้เป็นเวลาถึง ๔๐ ปี อันนับเป็นเวลาที่ยืนนานที่สุดกว่าพระมหากษัตริย์
พระองค์ใด ประจวบกับเวลานั้นพระองค์กำลังจะเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒
ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงทรงพระราชปรารภกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งจะ
ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในระยณ่นั้นว่า สมควรจะให้มีการสมโภชให้
มโหฬาร ตามสมควร และอาณาประชาราษฎร์ก็ควรจะปรีเปรมเกษมสันต์ ใน
การนี้พระองค์ไม่ได้พระราชทานความคิดเห็นว่าควรจะสมโภชประการใด ทรง

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : จดหมายเหตุการรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากยุโรปครั้งหลังร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมจันทร์ เทวกุล พ.ศ. ๒๕๑๓ หน้า ๑๓

มอบให้เป็นหน้าที่ของพระบรมโอรสาธิราชจะทรงปรึกษากับคณะเสนาบดี ระหว่างที่พระองค์ประทับอยู่นอกพระราชอาณาจักร และถ้าตกลงกันจะทำอย่างใดแล้ว ให้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบโดยเร็ว และยังได้ทรงกำชับไว้ว่าถ้าจะมีการเรียไรเกิดขึ้น ก็ให้แจ้งความประสงค์ให้ราษฎรทั่วประเทศทราบโดยแน่ชัด ห้ามกะเกณฑ์ หรือบังคับโดยเด็ดขาด ใครมีความประสงค์ที่จะถวายก็แล้วแต่ใจ แม้ราษฎรจะออกเพียง ๑ สตางค์แดงก็ให้รับไว้ และจดชื่อถวายให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรด้วย

คณะเสนาบดีได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าควรจะสร้างถาวรวัตถุเป็นปูชนียสถานในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่รักของปวงชน และกำหนดให้มีการออกหมายเรียไรไปทั่วประเทศ แต่ก็ยังมีได้กำหนดว่าจะสร้างเป็นรูปอะไร พอดีในขณะนั้นได้มีพระราชหัตถเลขาจากกรุงปารีสว่า พระองค์ได้เสด็จไปชมพระราชวังแวร์ซายส์ ได้ทอดพระเนตรพบพระบรมรูปพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๔ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์สถาปนาส่งงามตระหง่านอยู่หน้าพระราชวังนั้น ทรงเห็นว่าเข้าที่ที่ดีถ้าจะมีการสร้างอนุสรณ์ให้พระองค์ในแบบนั้น ที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม ตอนปลายถนนราชดำเนินตอกัน พระองค์ได้ทรงปรารภมาด้วยว่าได้ทรงสืบราคาดูแล้ว ราคาก่อสร้าง ๒๐๐,๐๐๐ บาท

พระบรมโอรสาธิราช ได้นำพระราชปรารภนี้เข้าสู่ที่ประชุมเสนาบดี และตรวจยอดเงินเรียไรรับทั่วพระราชอาณาจักรแล้ว ปรากฏว่าได้เงินถึง ๑ ล้าน ๒ แสนบาทเศษ ถ้าจะสร้างพระบรมรูปทรงม้าแล้ว ก็ยังมีเงินเหลืออีกมาก ด้วยเหตุนี้งานก่อสร้างพระราชอนุสาวรีย์พระบรมรูปทรงม้าจึงเกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปปารีสประทับให้ช่างปั้นพระบรมรูป และหล่อสำเร็จเรียบร้อย ส่งเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ทั้งองค์พระบรมรูปและม้าทรงมีขนาดโตกว่าของจริงเล็กน้อย หล่อด้วยโลหะชนิดทองบรอนซ์ พระบรมรูปนี้ประดิษฐานบนแท่นหินอ่อน อันเป็นแท่นรองสูงประมาณ ๖ เมตร กว้าง ๒ เมตรครึ่ง ยาว ๕ เมตร

คำจารึกที่แท่นหินอ่อนด้านหน้า ที่แผ่นทองบรอนซ์จารึกข้อความติดไว้

ดังนี้ คือ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลล่วงแล้ว ๒๔๕๑
 พระบาทสมเด็จพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ ได้เสด็จ
 ประดิษฐานและดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร
 มหินทรายุธยา เป็นปีที่ ๑๒๗ โดยนิม

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดิน-
 ทรเทพยมงกุฏ บวรยศตันราชรวังศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร
 วรชัตติยวานิกโรตม จตุรันตบรมมहाจักรพรรดิราชสังกาศ
 บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงราชสมบัติมา
 ถ้วนถึง ๔๐ ปีเต็มบริบูรณ์ เป็นรัชสมัยที่ยืนนานยิ่งกว่า
 สมเด็จพระมหาราชาธิราชแห่งสยามประเทศในอดีตกาล

พระองค์ทรงด้วยพระราชกฤษฎาภินิหาร เป็นอจ-
 ฉริยภูมิบาล บรมบพิตรเสด็จสถิตยในสัจจธรรมอันมั่นคงมิ
 หวั่นไหว ทรงอธิษฐานพระราชหฤทัยในทางที่จะทำนุบำรุง
 พระราชอาณาจักรให้สถิตยสถาพร และให้เกิดความสามัคคี
 สโมสรรเจริญสุขสำราญทั่วไปในเอนกนิกรประชาชาติ เป็น
 เบื้องหน้าแห่งพระราชจรรยา ทรงพระสุชุมปรีชาสามารถ
 สอดส่องวินิจฉัยในคุณโทษแห่งประเพณี เมื่อทรงปลด
 เปลื้องโทษ นำประโยชน์มาบัญญัติโดยปฏิบัติพระองค์
 ทรงนำหน้าชักจูงประชาชาชนให้ดำเนินตามในทางที่งามดี
 มีประโยชน์เป็นแก่นสาร พระองค์ทรงทำให้ความสุข
 สำราญแห่งประชาราษฎร์สำเร็จได้ ด้วยอาศัยดำเนินอยู่

เนื่องนิจในพระวิริยะและพระขันตีคุณอันแรงกล้า ทรง
 อาหาญในพระราชจรรยา มิได้ย่อท้อต่อความลำบากยาก
 เข็ญ มิได้เห็นที่ขัดข้องอันใดเป็นข้อควรขยาดแม้ประโยชน์
 และความสุขในส่วนพระองค์ก็อาจจะสละแลกความสุขสำ-
 ราษฎรพระราชทานไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้โดยทรงพระกรุณา
 ปรานี พระองค์คือบุรพการีของราษฎร เพราะเหตุนี้
 แผ่นดินของพระองค์จึงยังยิ่งด้วยความสถาพรรุ่งเรืองงาม
 มหาชนชาวสยามถึงความสุขเกษมล่วงล้ำอดีตสมัยที่ได้
 ปรากฏมา

พระองค์จึงเป็นปี่ยมหาราช
 ที่รักของมหาชนทั่วไป

ครั้นบรรลุนิติลักษณะวัย รัชกาลวิเศษสัมพิจนกาล
 พระราชวงศานวงศ์เสนาม้ายราชบริพาร พร้อมด้วย
 สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรชาวสยาม ประเทศทุกชาติ
 ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ท้าวรัฐสีมาอาณาเขต มาคำนึงถึงพระ
 เเดชพระคุณอันได้พรรณนามาแล้วนั้น จึงพร้อมกันสร้าง
 พระบรมรูปนี้ประดิษฐานไว้ สอนองพระเดชพระคุณ เพื่อ
 ประกาศพระเกียรติยศ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ปี่ยมหาราช

ให้ปรากฏสืบชั่วกาลปาวสาน

เมื่อสุริยคติกาล พุศักราชมาศ เอกาทศดิถีเพ็ญวาร-
 จันทรคติกาล กฤติมาสกาปักษ์ตติยดิถี ในปีวอกสัม-
 ฤทธิศก ๔๑ จุลศักราช ๑๒๗๐

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จมากระทำพิธีเปิด
พระบรมราชานุสรณ์นี้ด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา
คณาธิบดีราชานุกาญจนราชานุภาพได้
ทรงกล่าวถึงพระบรมรูปนี้ หลังจากที่พระองค์ได้เสด็จสวรรคตแล้วว่า

“.....วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
ในวันตรงกับวันสวรรคตครบสองขวบปี คุณในกรุงเทพ
ตั้งแต่เจ้านาย ตลอดจนจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก
ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายบังคมพระบรมรูป
ทรงม้าที่หน้าพระลาน ไม่ว่าใครต่อใคร ผู้คนล้มหลาม
ตั้งแต่เช้าจนกลางคืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมปีถึงนี้เสมอ
ไป ที่จริงพระบรมรูปทรงม้านี้ควรนับว่าเป็นของ
วิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่ที่เป็นของงดงามสง่าพระนคร
หรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้า
ผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้ว่า เป็นของชาวสยามทุก
ชั้นบรรดาศักดิ์ ทว่าทุกหนแห่งได้เข้าเฝ้าถวายตามกำลังและ
ใจสมัคร อย่างต่ำตั้งแต่คนละ ๑๐ สตางค์ ก็มี สร้างขึ้น
ด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกัน ถวายสมโภชสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงรวมเงินได้กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท เกินราคา
พระบรมรูปนี้สัก ๕ เท่า ไซ้แต่เท่านั้น พระบรมรูปทรงม้านี้
นี้ได้แล้วสำเร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาและ
ประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่า ความรักใคร่สวามิภักดิ์ของ
คนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร ผู้ใดรู้เรื่อง
ที่กล่าวมานี้ ก็จะเข้าใจได้ว่า พระบรมรูปทรงม้านี้ผดกับ
อนุสาวรีย์ หรือวัตถุที่จะสร้างถวายเฉลิมพระเกียรติยศ
เมื่อพระองค์ล่วงลับไปเสียแล้ว อันจะเป็นที่ระลึกและ

ปรากฏแต่แก่ผู้อื่น แต่ส่วนพระองค์เองมิได้ทันทอดพระเนตรเห็น.....”๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปิยมหาราชเจ้า ได้ทรงพระประชวรด้วยพระโรค พระวักกะพิการอย่างเรื้อรัง มาเป็นเวลานานแล้ว แต่พระอาการได้กำเริบรุนแรงขึ้นเมื่อวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ และได้เสด็จสวรรคตด้วยพระอาการสงบ เมื่อเวลา ๐.๔๕ นาฬิกาของวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓ พระที่นั่งอัมพรสถาน สิริรวมพระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา รวมเวลาที่เสด็จอยู่ในสิริราชสมบัตินับได้ถึง ๔๒ ปีเศษ

ข่าวการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แพร่สะพัดออกไปสู่ประชาชนอย่างรวดเร็ว โรงละครทุกแห่งที่กำลังแสดงอยู่ในขณะนั้น พอทราบข่าวร้ายก็พากันหยุดแสดงหมดทั่วทุกโรง และวันรุ่งขึ้นหรือเช้าตรู่ของวันที่ ๒๓ ตุลาคม ก็เป็นวันที่อากาศทั่วพระนครมีกลิ่นดอกไม้ธูปเทียนชวนให้จิตใจของพสกนิกรที่กำลังร่ำไห้อาลัยรักสถลตลกลงไปยังขึ้น หนังสือพิมพ์จีนสยามวารค์พท์ ซึ่งเป็นหนังสือข่าวรายวันในสมัยนั้น ได้รายงานข่าวการเสด็จสวรรคต และบรรยายถึงกิริยาอาการของชาวสยามในยามนั้นว่า

“..... กิริยาใบหน้าของราษฎรพลเมืองไม่ว่า ไทย จีน คนต่างภาษาต่างแสดงความอาลัย ชาวบ้านนอก ชาวนา ชาวสวน คนทำงาน คนรับจ้างแจวเรือ เหล่านี้ พอทราบก็พากันอื้ออึงสะอื้นตื้นตันใจด้วยความอาลัย บางคนถึงกับร้องไห้อย่างที่บิดามารดาอันเป็นที่รักมาพลัดพรากจากไป ไม่

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส : จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ ครั้งแรก และครั้งที่ ๒ หน้า ๓๕-๔๐

เห็นใครสักคนจะออกถล่นไปได้ เหล่านี้เชื่อว่าเมื่อพระองค์
 ดำรงพระชนม์อยู่นั้น จะได้เคยเข้าเฝ้าใกล้ชิดพระองค์ก็
 หาไม่ ยังมีน้ำใจเศร้าโศกอาลัยถึงพระองค์ จะป่วยการ
 กล่าวไปถึงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการที่ได้เคยรับพระ
 มหากุณณาธิคุณอยู่ใกล้ชิด.....”

ภาพในวันเสด็จสวรรคตเต็มไปด้วยความอาศุรเพียงใด หม่อมเจ้าหญิงพูน
 พิกมัย ติสกุล พระธิดาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าราชานุภาพ ได้ทรงเล่าไว้อย่างประ-
 ทับใจว่า “..... ความที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จอยู่ในราชสมบัติมานาน
 ถึง ๔๒ ปี จนไม่มีใครเคยคิดถึงคำว่า สวรรคต ดังนั้น พอข่าวการเสด็จสวรรคต
 แพร่กระจายออกไป พวกราษฎรเอาเสื้อไปปูนั่งกันเป็นแถว ตลอดสองข้างทาง
 จะหาหน้าใครที่มีแม่แต้ยมก็ไม่มีสักผู้เดียว ทุกคนแตงค่าน้ำตาไหลอย่างตลกอก
 ตลกใจ ด้วยไม่เคยรู้ส อากาศมีคคลุ่มมีหมอกขาวลงจัด เกือบถึงหัวคน ผู้ใหญ่
 บอกว่าคือหมอกธุมเกตุ ที่ในตำรากล่าวว่ามักจะมีในเวลาที่เกิดเหตุใหญ่ ๆ เท่า
 นั้น ไม่ซ้กักไดยืนเสียงบีในขบวน เสียงเย็นใสจับใจมาแต่ไกล ๆ แล้วไดยืนเสียง
 กล้องรับเป็นจังหวะ ใกล้เข้ามา ๆ ในความมืดเงียบสงัด ที่มีคเพราะต้องคัตสาย
 ไฟฟ้าบางตอนให้พระบรมโกศผ่านได้ และที่เงียบเพราะไม่มีใครพูดจากันว่
 กระไร ข้พเจ้าเคยไดยืนเสียงบีเสียงกลองมาแล้ว เคยได้เห็นแห่พระศพเจ้านาย
 มาแล้วหลายองค์ แต่คราวนี้ตลกใจสะต้งทั้งตัว เมื่อเห็นพระมหาเศวตฉัตรก้นมา
 บนพระบรมโกศสีขาวกับสีทองเป็นสง่า ทำให้รู้ทันที่ว่พระบรมศพแล้วก็ร้องให้
 ออกมาโดยไม่รู้ตัว เหลียวไปดูทางอื่นเห็นแต่แสงไฟจากเทียนที่จุดถวายสักการะ
 อยู่ข้างถนนแวม ๆ ไปหมด ในแสงเทียนนั้นมีแต่หน้าเศร้า ๆ หรือปิดหน้าอยู่
 เราหมอบลงกราบกบพื้นปูฟ้ พอเงยหน้าขึ้นก็เห็นทหารที่ยืนถือปืนเอาปลายลง

ดินกัมหนาลงบนปี่อยู่ข้างหน้าเรา เป็นระยะไปตลอดสองข้างถนน น้ำตาของเขา กำลังหยดลงแปะ ๆ อยู่บนหลังมือของเขาเอง ทหารผู้อยู่ในยูนิฟอร์มอันแสดงว่า กล้าหาญยังร้องไห้ เพราะเสียดายพระประมุขอันเลิศของเขา.....”

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ได้ทรงเล่าไว้ว่า โดยเหตุที่งานพระบรมศพกินเวลาหลายวัน และราษฎรกำลังอยู่ในภาวะเศร้าโศก อาจจะเป็นเหตุให้โจรผู้ร้ายถือโอกาส แต่ก็ปรากฏว่าไม่ได้มีการปล้นกันเลยในระหว่างนั้น แสดงว่าแม้แต่โจรก็ยังเสียดายและเสียใจในการสูญเสียพระประมุขผู้เป็นที่รักของเขา

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ได้บันทึกไว้ในภาคผนวกสามกรุง ถึงเหตุการณ์วันแห่พระบรมศพว่า การอัญเชิญพระบรมศพออกแห่ให้ชาวกรุงได้ถวายบังคมตั้งแรกสวรรคตนั้นไม่เคยมี คือนั้นนอกประจักษ์หัวเกล้ากับบริเวณพระราชวัง มีราษฎรหญิงชาย นักเรียน เรียงรายสองข้างถนนราชดำเนิน จุติรูปเทียนบูชาพระบรมศพ เห็นแสงไฟเป็นแถวไป เห็นตัวคนตะคุ่ม ๆ หรือไม่เห็นเลย ได้ยินแต่เสียงร้องให้ระงมไป ไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดของชาติไทยนับตั้งแต่ตั้งประเทศมาเป็นเวลากว่า ๗๐๐ ปี ที่จะมีพระราชชีวิตประทับใจแก่พสกนิกรได้เท่าพระองค์ท่าน ไม่เคยมีครั้งใด สมัยใด ที่ประชาชนทั้งบ้านทั้งเมืองจะสมัครกันมาชุมนุมร้องไห้กันอย่างระเบ็งเซ็งแซ่ตลอดทางที่พระบรมศพผ่าน ไปบนถนนที่ยืดยาวถึง ๓ สาย เหมือนอย่างราตรีนั้น

ความอาลัยอาวรณ์ของประชาชนชาวสยามที่มีต่อสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระปิยมหาราชเจ้าครั้งนั้น เป็นความวิปโยคอย่างสูงสุด ในช่วงระยะเวลาต่อเนื่องจากการเสด็จสวรรคตเพียงชั่วโมงเดียว ผู้คนที่หลับไหลอยู่ในที่นอน ด้วยความสุขยังพากันลุกขึ้นมาร้องให้ด้วยความอาลัย ทุกถนนหนทางทั่วกรุงเทพฯ

มีแต่เสียงร่ำไห้ไปจนกระทั่งรุ่งอรุณ ในเช้าวันรุ่งขึ้นผู้คนพากันมากอยเฝ้าถวายบังคมพระบรมศพตลอดสองข้างทางตั้งแต่พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ไปจนถึงประตูวิเศษไชยศรีในพระบรมมหาราชวัง ขบวนแห่และกองเกียรติยศ ได้อัญเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ได้มีการทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลตลอดมานับแต่วันเสด็จสวรรคต บรรดาพ่อค้าชาวจีนที่ได้ฟังพระบรมโอรสาธิราช ได้ร่วมใจกันจัดทำพิธีงตึกถวายตามประเพณีจีนด้วย และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่อาลัยรักยิ่งของพสกนิกร ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าถวายสักการะบูชาพระบรมศพได้ ตั้งแต่วันที่ ๑ พฤศจิกายน ได้มีการแจกผ้าดำสำหรับให้ประชาชนได้สวมใส่ไว้ทุกข์เป็นการใหญ่ ทั่วทั้งบ้านทั้งเมืองจึงเต็มไปด้วยคนนุ่งดำใส่ดำ สีดำจึงเป็นสีของเมืองไทยทั้งประเทศในขณะนั้น หนังสือพิมพ์และจดหมายราชการทุกฉบับมีขอบสีดำไว้ทุกข์เป็นเวลาแรมเดือน จนกว่าการถวายพระเพลิงพระบรมศพจะผ่านพ้นไปแล้ว ทั่วประเทศรับจํานำทุกแห่งได้ออกประกาศไม่รับจํานำผ้าดำเป็นเวลา ๓ เดือนเต็ม ผ้าดำที่ประชาชนนำมาจํานำไว้ก่อนหน้าเสด็จสวรรคต ทางโรงรับจํานำก็ประกาศให้เจ้าของมาไถ่ถอนคืนได้ โดยไม่คิดดอกเบี้ยแต่ประการใด พิธีถวายบังคมพระบรมศพได้จัดขึ้นเมื่อวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง

๑๕. บทส่งท้าย

พระบาทสมเด็จพระปิยมหาราช ได้เสด็จสู่สวรรคาลัยนับเป็นเวลานานหลายทศวรรษ^๑แล้ว แต่พระราชกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญตลอดรัชสมัยอันยาวนานถึง ๔๒ ปีนั้น เป็นพระมหากรุณาธิคุณอันใหญ่หลวงหาที่เปรียบมิได้ และจะตรา

¹ ทศวรรษ ๑๐ ปี

ศตวรรษ ๑๐๐ ปี

ตรึงอยู่ในความทรงจำของประชาชนชาวไทยเป็นนิรันดร์ การเสด็จสวรรคตใน
ขณะพระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา เป็นเวลาที่ค่อนข้างเร็วเกินไปสำหรับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงคุณธรรมอันประเสริฐ เป็นที่เคารพรักใคร่ของพสกนิกรเช่นพระองค์
ย่อมกล่าวได้ว่า รัชสมัยของพระองค์เป็นสมัยแห่งความเจริญรุ่งเรือง ราษฎรทั้ง
หลายอยู่เย็นเป็นสุขหาความเดือดร้อนอันใดมิได้ สมควรแล้วกับพระนามที่ประ-
ชาชนชาวไทยถวายพระเกียรติยศว่า ทรงเป็นพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชเจ้า

มิใช่แต่บรรดาประชาชนชาวไทยจะแซ่ซ้องสรรเสริญพระองค์ท่าน
เท่านั้น แม้แต่ชาวต่างประเทศก็ได้ประกาศยกย่องพระเกียรติคุณอย่างมากมาย
หนังสือพิมพ์ในต่างประเทศหลายฉบับได้เสนอบทความสรรเสริญพระองค์ และ
ร่วมแสดงความเศร้าสลดใจกับประชาชนชาวไทยด้วย บรรดานักเขียนหนังสือ
ประวัติศาสตร์ ล้วนสยดสยองในพระเกียรติคุณของพระองค์ทั้งสิ้น เช่น นาย
วิลเลียม คลิฟตันคอคต์ หมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง
The Thai Race ว่า พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ทรงเป็นกษัตริย์ผู้นำความ
เจริญมาสู่ประเทศยิ่งกว่ากษัตริย์พระองค์ใดในตะวันออก นายหลุยส์ ริวิซซ์ ได้
กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง **Siam** ว่า เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตนั้น พระองค์ได้
ทรงทั้งประเทศไทย อันได้ทำการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเป็นอันดีแล้ว ไว้แก่
รัชทายาทผู้สืบสันตติวงศ์ และเวอร์จิเนียร์ ทอมป์สัน ก็ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง
Thailand ; The New Siam ว่า “..... ในบรรดาชาติทั้งหลายในเอเชียตะวันออก
เฉียงใต้ สยามเป็นเพียงประเทศเดียวที่ได้ทำการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อพัฒนาประเทศให้
ทันสมัยและเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ และเหนือสิ่งอื่นใด พระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสมควรแก่การถวายพระนามว่า มหาราช.....”¹

1. Virginia Thompson ; op. cit. , P. 47 “---- Alone of all countries of
Southeastern Asia, Siam struggled to modernize herself and to overcome
her particular vices; and for all of this KING CHULALONGKORN
deserves GREAT credit.----”

หาอินนะพินพระธรณี	บมิมี่จะยากใจ
หาองค์กษัตริย์ประจักษ์	ลึกลึยากจะหวังหา
มาตามะการณวิเศษ	ปีติเรศฤทัยมบา—
รมี พระภารกิจประชา	ชนไทย เจริญเรือง
พระมาตประสาทอิทธิบล—	ยจรรณ จรัสเมือง
ทวยราชภูริวิวัฒนประเทือง	ประลุปรัตยบันการ

บรรณานุกรม

๑. คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๔
ถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, พ.ศ.
๒๕๐๔)
๒. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และข้าราชการกราบทูล
ความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระองค์
ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ พ.ศ.
๒๔๗๐)
๓. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ประชุมพระบรมราโชวาทและ
พระโอวาท, กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๐๙)
๔. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ตำเนาพระราชหัตถเลขาส่วน
พระองค์ ถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
บำรุงธรรม, พ.ศ. ๒๔๘๒)

๕. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระบรมราโชวาทและพระราชหัตถเลขา สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแก่มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศรีกรุง, พ.ศ. ๒๔๗๙)
๖. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพัฒน์การ, พ.ศ. ๒๔๗๒)
๗. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระบรมราโชวาทพระราชทานพวกนักเรียน ในกรุงเทพฯ เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรป, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพัฒน์การ, พ.ศ. ๒๔๖๑)
๘. จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า, เจ้าชีวิต, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๐๔)
๙. คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ. ๒๕๐๖)
๑๐. คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, นิทานโบราณคดี, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า พ.ศ. ๒๕๐๔)
๑๑. คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ห้า, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๔)
๑๒. คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, เลิกทาสในรัชกาลที่ห้า (กรุงเทพฯ : พ.ศ. ๒๔๙๙)

๑๓. ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ห้า ครั้งแรกและครั้งที่สอง, (กรุงเทพฯ : พ.ศ. ๒๔๗๗)
๑๔. ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, จดหมายเหตุการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรปครั้งที่หลัง ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กรุงเทพฯ, : พ.ศ. ๒๔๑๓)
๑๕. ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสวยราชย์, กรุงเทพฯ : พ.ศ. ๒๔๗๒
๑๖. พินยาลาภฤฌิยากร, พระวรวงศ์เธอกรมหมื่น, การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์ พ.ศ. ๒๕๑๑)
๑๗. พินยาลงกรณ์, พระวรวงศ์เธอกรมหมื่น, สามกรุง, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศิลปบรรณาการ, พ.ศ. ๒๕๑๔)
๑๘. Bowring, John, **The Kingdom and the Penal of Siam** Vo. 1.
๑๙. Blanchard, Wendell, **Thailand . It's People, It's Society, It's Culture**
๒๐. Campbell, J.G.D., **Siam in the 20 th century**, London, 1902
๒๑. Hall, D.G.H., **A History of South East Asia**
๒๒. Masao, Tokichi, **The New Penal Code of Siam**, Yale law Journal, Vo. 18, Dec. 1909
๒๓. Malcolm, Smith, **A Physician at the Court of Siam**, 1947
๒๔. Pallegoix, Mgr., **Description du Royaume Thai ou Siam**, Vo. 2, 1854
๒๕. Thompson, Virginia, **Thailand : The New Siam**, 1941

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว พิมพ์ด้วย วัสดุพิมพ์ดีด

๑๓ ธันวาคม ๒๕๑๖

